Bergensposten.

Innhold

Fra redaktøren 2

Elna Fløisand Luker 1927—2021 3

Yngve Nedrebø: Uskikk og uorden i Evanger kyrkje 5

Lars August Hafting Kvestad og Yngve Nedrebø:
Sorenskrivar Poul Schonvig – ein «habil og curieux» mann! 11

Yngve Nedrebø: Orkjeslekta og odelen til Hauge i Sunnylven 22

Helge Jensen:
«Per i Træet» og etterkommerne på Øvre Landåstreet gård 32

Yngve Nedrebø:
Stadsporten—monument over flere mislykkede felttog 36

Yngve Nedrebø: Grytebakken bru — 200 år (1821-2021).....50

Bjørn Davidsen:
Et livbåtbilde som har seilt på seks av de sju hav under krigen ….. 53

Fra redaktøren:

Vi venter fortsatt på at livet skal returnere til «normalen» fra før pandemien. Det gjelder også produksjonen av «Bergensposten».

Alle slags fortredeligheter har kommet i veien for oss, og de tre heftene fra 2020 fikk vi ikke ut på papir før i oktober 2021.

I 2021 nøyer vi oss med dette ene heftet. Så håper vi at stoffet på ny vil flyte inn i 2022, og at vi da kan være tilbake til gammelt produksjonstempo med fire numre i året.

Til dette nummeret har vi fått stoff fra Lars August Hafting Kvestad, Helge Jensen og Bjørn Davidsen. Vi takker!

Vi takker leserne for 2021, og ønsker alle en God Jul og et riktig Godt Nytt År!

Redaksjonen av dette nummeret ble sluttet i november 2021.

Yngve Nedrebø

Til minne:

Elna Lucy Fløisand Luker (1927-2021)

Gjennom mange år har vi som har arbeidet ved Statsarkivet i Bergen hatt kontakt med Elna F. Luker, utvandret bergenser bosatt i Utah. Hun var ivrig slektsgransker og opptatt av å skrive av norske kilder. Det var i særlig grad ytre deler av Nordhordland som interesserte henne. Det hadde sammenheng med at store deler av hennes egen slekt hadde opphavet sitt der.
Hun satt på bibliotek i Salt Lake City og gikk gjennom mikrofilmrull etter mikrofilmrull. Så sorterte hun notatene sine på gard og maskinskrev hele samlingen. På slutten av 1980-tallet begynte hun å sende oss disketter med avskrifter. Siden Herdla og Manger lenge var uten bygdebøker, var hennes etter hvert omfattende stoffsamling svært velkommen. Ved hjelp av materialet som Elna F. Luker hadde samlet, kunne de som ville ha tilgang til historisk stoff om de ulike gardene fått gode verktøy. Hun bygde på gjennomlesing av pantebøker, skifteprotokoller og kirkebøker. Vi samlet materialet hun hadde sendt oss og satte det sammen til en bok. Den ble på over 500 sider. Vi satte den på lesesalen, og det ble raskt et svært populært hjelpemiddel. Så begynte folk å spørre om å få sine egne kopier av den. Bibliotekene i og rundt Bergen hadde også fått spørsmål om den, og henvendte seg til oss og bad om å få kopi. Dette fikk Elna høre om, og hun gav uttrykk for at hun satte stor pris på at folk kunne gjøre seg nytte arbeidet hennes.
Noen prøvde å gjøre penger på arbeidet

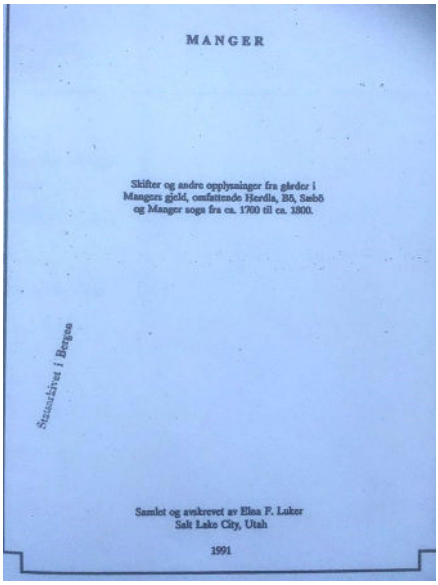
MANGER

Skifter og andre opplysninger fra gårder i Mangers gjeld, omfattende Herdla, Bø, Sæbø og Manger soga fra ca. 1700 til ca. 1800.

Statsarkivet i Bergen

Samlet og avskrevet av Elna F. Luker
Salt Lake City, Utah

1991

Fra annonse på finn,no

hennes. På Finn ble det lagt ut en annonse der man tilbød et eksemplar av boken hennes for 2000 kroner. Omslagsarkivet hadde stempelet til Statsarkivet i Bergen, og det eksemplaret som ble forsøkt solgt var altså rappet fra oss! Annonsen ble liggende inaktiv. Forhåpentligvis var det ingen som følte seg fristet til å betale for et stjålet eksemplar.
Elna var født i Bergen 14. januar 1927. Hun var det andre av sju barn som vokste opp i familien til Ivar Martin Fløisand og Agnes Marie, født Rasmussen.
I sine yngre år arbeidet Elna mye med

Det store tempelet på Temple Square, Salt Lake City, bygd 1846 .

husmor og hjemmeværende, og så drev hun med slektsgransking på fritiden. Hun hadde en sterk lidenskap for dette arbeidet og utviklet ferdigheter som gjorde henne til en flink forsker. Noe av materialet hun samlet er blitt publisert i bøker som er oppbevart i de norske arkivene.

Ved de tider Howard ble pensjonist, fikk Elna drømmejobben sin i Genealogical Library i Salt Lake City. Hun ble anerkjent for det enestående arbeidet hun gjorde for dem. Elna uttrykte mange ganger undring over de fantastiske endringene hun hadde opplevd gjennom sin levetid, ikke minst i mulighetene til kommunikasjon gjennom Internett, der hun fikk anledning til å sitte hjemme på sin egen datamaskin og gjøre søk over hele verden. Det gav henne utvidede muligheter til å finne opplysninger og å holde kontakt.

strikking, sying, hekling og annet håndarbeid. Hun laget vakre gensere, babyklær, dukkeklær og mye annet. Hun fikk bruke ferdighetene sine i fullt mon da hun var ansatt av Salt Lake Knit og senere for Kay's Dry Cleaners. Strikkingen fulgte henne livet ut. Hun arbeidet med strikking til dager før hun døde.

Elna og familien bodde i Norge under krigen. Da krigen var over, kunne familien emigrere til Amerika, og de fant seg godt til rette i Utah. Elna giftet seg med Howard Luker i Salt Lake Temple 20. februar 1953. De bosatte seg i Davies County i Utah.

Det meste av Elnas voksenliv var hun

Elna Lucy Floisand Luker døde fredelig hjemme i Bountiful, Davis County, Utah, 6. juni 2021 i en alder av 94 år. Hun etterlot seg fem barn, 11 barnebarn og 14 oldebarn.

Yngve Nedrebø

Yngve Nedrebø:

Uskikk og uorden i Evanger kyrkje

Med reformasjonen kom det store endringar i korleis kyrkjene i Noreg vart brukte. Dei gamle messene på latin vart erstatta av gudstenester med preiker på morsmålet, og der det var forventa at heile kyrkjelyden skulle vere til stades. Til tider kunne nok dei frammøtte oppleve preikene som ganske langdryge, og det tok på om ein skulle stå oppreist i kyrkja gjennom heile gudstenesta. Det vart nødvendig med benkar eller «stolar», slik at folk kunne få sitje. Sjølvsagt ville det vore ille om det vart slik at folk kunne sovne, så benkane måtte vere ganske harde.

Ombygginga i kyrkjene som kom med dei nye stolane vart plasskrevjande, og i ei tid då folketalet auka, vart plassmangelen etter kvart påtakeleg. Det vart trangt og det vart konkurranse om dei beste plassane. Slikt vart det lett bråk av, og då vart det nødvendig med strenge forordningar som sikra ro og orden i Herrens hus. Menn og kvinner skulle sitje kvar for seg, kvinnene på nordsida i kyrkja, medan mennene skulle ha stolane mot syd.

I mange kyrkjer vart det ordna med stolar i sjølve koret for dei mest privilegerte. Der kunne presten sine næraste få plass, og om det var rom nok, kunne det komme benkar der for klokkaren og lensmannen også. Alle benkane var lukka med dører. Plasseringa var uttrykk for eksklusivitet og rang. Slik ville sjølvsagt mange av dei andre også ha det. I byane kunne folk kjøpe seg sine faste stolar i kyrkja, mot årleg avgift. På landsbygda vart det oftast ordna slik at dei største matrikkelbruka fekk sine plassar framme, og så kom dei andre plassert etter skatteevne bakover. Husmenn, tenarar og mange ungdommar måtte stå i midtgangen, eller dei vart viste til galleriet. For ei kvinne kunne ekteskapet flytte henne framover i kyrkja, eller bakover. Det var eit synleg uttrykk for korleis ho hadde lukkast i livet.

Mange ville sikre seg plass inne i kyrkja også etter at dei var døde. Likkister vart sett ned under golvet i koret eller under stolane i kyrkja. Slik luksus kosta. Lenge var tariffen ei ku til kyrkja for ein slik gravstad. Etter rekneskapen i 1677 hadde Evanger kyrkje 10 «kyrkjekyr», etter at dei hadde mista ei som var «forkommen» hos ein utarma mann det året. Sorenskrivar Nils Kaas kosta utsmykking i Evanger kyrkje i åra 1684-1686, mot at han og kona skulle få gravstader inne i kyrkja. Nokre stader kunne dei som var spesielt velståande få bygd små «kapell» i kyrkjemuren, der kistene kunne stå framme i dagen. Skikken hadde sine negative sider. Mange stader vart det klaga over at det lukta i kyrkjene, reint ut sagt «død og fordervelse», og særleg på varme dagar. Mot slutten av 1700-talet kom det skarp kritikk av ordninga med kister ståande framme. «Uanstændig og farlig», skreiv dei frå Danske Cancelli i 1792, og det vart åtvara om smittefare. Men ordninga med kister ståande oppe i dagen vart ikkje avskaffa før med ei forordning i februar 1805.

Etter Store Nordiske Krig var Kongen i

I. C Dahl laga eit maleri der gamle Evanger kyrkje. Originalen er i privat eige, men det er laga kopiar, og dette er henta frå ein av kopiane.

pengenød og leita etter inntekter. I 1723 selde han storparten av kyrkjene i Noreg til private. Då vart det kyrkjeeigarane som styrte med gravplassane under golvet og alle inntektene, men dei faste stolane i kyrkja kunne dei ikkje rå over. Dei fire kyrkjene i Voss vart kjøpte av enkjefru von der Lippe i Bergen. Ho gav 2440 riksdalar, og forventa nok brukbart utbytte på investeringa. Seinare vart sorenskrivar Johan S. Fleischer eigar av kyrkjene, og i 1776 selde han dei fire kyrkjene vidare til sonen krigsråd Herman R. Fleischer. I 1802 vart lensmann Jacob Sjurson Nakke eigar av Evanger kyrkje med alt godset som låg til for 240 rdr. Truleg var kyrkja alt då i dårleg stand, men det vart ikkje betre og lensmannen vart skulda for å la kyrkja på Evanger forfalle. Det vart halde taksasjon 6. april 1812. Då mangla det rundt 1000 takstein, tårnet var i ferd med å råtne, og alterkledet var så utslete at det måtte erstattast. Sjølv om mykje var i orden, ville reparasjonen komme på 1843 rdr, om tømmeret var teke i kyrkja sin eigen skogteig, og transporten var gratis.

Kyrkjeeigaren hadde alt kasta korta. Han står oppført som tidlegare eigar. Men det vart reist sak mot han. Jacob møtte ikkje ved takseringa, og viste seg heller ikkje i retten og let vere å forsvare seg. Ved dommen 13. desember 1813 vart han frådømd kyrkja med alle rettar og inntekter.

Gjennom dommen fall eigedomsretten attende til Staten, og ved kongeleg skøyte i 1817 vart kyrkja vederlagsfritt overdregen til allmugen på Evanger, mot at dei påtok seg reparasjonane og seinare vedlikehald.

Den gamle kyrkja på Evanger var bygd av tømmer, 26 alen (16 meter) lang, men der sjølve kyrkjerommet berre var 16 alen (10 meter) langt og 10 alen (6 meter) breidt. Etter at stolane kom på plass vart det trangt, og det vart klaga over «stor uorden og uskikkelighed».

Unge folk tok plassane frå dei eldre, og mange prøvde å finne seg plassar framme i kyrkja. Folk ville helst sitje der dei hadde slekt og vener. Det hadde utarta i den grad at til og med huskvinner og falne kvinner hadde drista seg til å finne seg stol. Slikt måtte det ordnast opp i. Det vart halde møte på Evanger 26. november 1704. Soknepresten, medhjelparane og fleire andre «dannemenn» møtte, og der sette dei skriftleg opp reglane som skulle gjelde. Avtalen vart lagt i arkivet til soknepresten. Dei valde ikkje matrikkelskylda som kriterium, men fordelte stolane på gardar. I Evanger kyrkje vart dei to stolane i koret gjevne til mennene frå Bolstad, Horvei, Styve, Tyssen og Geitle, medan tverrstolen i koret skulle nyttast av mennene frå Fannæs, Væle, Evanger, Biørgås og Hernes. Kvinnene frå desse gardane skulle sitje nede i kyrkjerommet.

I dokumentet hevda dei at det sjølvsagt ikkje var slik at **ein** plass i Guds hus var betre enn ein annan. Så folk fekk finne seg i at det var dei styrande som slo fast kvar dei skulle ha sin plass, og ingen lenger skulle få ta seg til rette. Den som ikkje ville rette seg etter dei nye reglane, skulle utvisast. No skulle det vere slutt på at ungdommane, husmenn og huskvinner, og ikkje minst kvinnfolk som var «besovede», fekk ha sitjeplassar i kyrkja.

Trengselen i kyrkjene avtok midt på 1800-talet. Då var det bygd mange nye og større kyrkjer. I 1851 vart den nye kyrkja på Evanger teken i bruk. Ho vart bygd på den gamle kyrkjetomten, men vart litt større enn den gamle og fekk rundt 250 sitjeplassar. Men iveren etter å møte i kyrkja kvar gudstenestesøndag hadde vorten mindre. Då var det heller ikkje grunn til å halde strengt på systemet med faste plassar. Men nokre kyrkjegjengarar var seg bevisst sin rettmessige plass til langt forbi midten av 1900-talet.

Her kjem dokumentet frå 1704:

Stole-Steds Register, Evangers Kircke tilhørig.

Eftersom voris Kircke-Ordinantz Aarligen tilholder Stolestedet i Kircken paa Landsbygden at skulle følge Gaarden, oc icke Æet eller Slecthninge, som hidtill oc gammelt været haver, oc endnu av mange Selvviise her iblant os med stoor U-orden oc U-skikkelighed baade paa Mand- oc Qvinde-side skeer. ligesom Øfrighed vare icke till, der burde oc skulle holde ofver Politie, eller oc man vare icke Øfrigheden oc deres Christelige paabud oc Ordinantz Undergifven. Hafver oc desforuden, udi Evangers Kircke indsneget sig en stoor U-skick, I det dee Boesiddende Mænd oc Qvinder, ere ved Husmænd, Unge Drenge, Huusqvinder, Piger oc besovede Qvindfolch, udtrengde av, eller oc i sine Stoler fortrengde; Da paa det Hands Kongl. Mayestetz Naadigst udgivne Lov, end oc udi at legge Gaardene till sine visse stole, kand blifve efterlefvet, oc den forskrevne indsnegne U-skick avskaffet eer de Stoler som dennem siunis eller got tyckis, men heller skall een hver, uden de ville med Blusel av Stolen udvisis, beklæde deris Stoel udi Kircken, efter det derav Sogne-Præsten u-værdig, de Dannemænd hands Medhielpere, oc andre ærbare Mænd her udi Kircke-Sognet her om Anno 1704 den 26 Novembr: paa Evanger, i saa maade forfattet er.

Stolerne paa den Søndre side, saa oc paa Lemmen, udi Kircken, ere efter gammel skick, Mandkiønnet forordnede.

Den første Stool udi Choret henhører till Bolsta, Horvey første Tuun, Horvey an-

det Tuun, Styve, Tøssen, Geitle.

Den anden Stool udi Choret, er Tverstoolen, oc henhører til Fannæs, Væle, Evanger, Biørgaas, Hernes.

Den første Stool neden for Prædickestolen Tilkommer Brechhuus, Horvigen, Skorve, Møckeltveit.

Den 2den Stool, Hiørnevigen, Mugaas, Biørgo.

Den 3die, Elje, Qvileqvaal, Nedre Skierfven, Førre, Ronge, Ædal, Aarhuus.

Den 4de, Bersta, Øfstedal, Bergo, Vike, Nacke, Bruunborg.

Den 5te, Øfre Lj, Mæsta, Rørgo, Hosaas, Vasenden, oc Berge i Bergsdalen.

Den 6te Stool tillhører Hr Niils Kaaes Arfvinger.

Den 7de Stool, er for Under Officererne av Militair Standen, om nogen av dem herepter kand komme at boe her paa steden, Saa oc Hatlesta, Nedre Rasdal, Ro, Langeland. Oc Øxeldal, Sevaldsta

Den 8de Stool er Funten, tilhører Fosse i Exingedalen, Binningbø, Steine, Fose i Bergsdalen, Øyo, Brekke, Nedre Lj, To, Nesseim i Exingedalen.

Den 9de Brakesta, Hermundsdal, Aldalen, Mæland, Gielen, Axlebierg.

den 1ste Stool paa Lemmen, Svange, Skierfeggen, Øfre Skierfven, Høljer Aas, Smaabrekke, Øfre Rasdal, Rørbakke, Flatzaas, Biøndalen, Trefald, Luuren, Rørgoe, Kallesta.

Oc skall ingen av denne Meenighed, understaa sig, at søge nogen anden Stool, end den, som deres Gaard forordned er, uden de ville av Stolen i Kircken offentlig udvisis, oc derhos for samme Deres Uskich oc Ulydighed i Kircken, blifve for den verdslige Øfrighed anklaget.

Huusmænd oc andre, som icke findis her udi benefnede, skulle staa paa Gulfvet, eller oc i Stoler, hvor der kand findis rum for dennem, dog uden andris trengsel.

Om Ungdommen, eller de unge drenge saa at sige, er ingen Forordning, uden at de skulle staa paa Gulgvet i Kircken, oc mest nederst, oc de som hafve Forældre, oc Huusbønder staaende i Kircken, skulle holde sig for deres Stole staaende med all ærbarhed oc skickelighed, indtill Gud vill de blifve till Mænd, da er det dennem frit fore, at søge till den Stool som er forordnet till den gaard, de Komme till at boe paa.

Stolerne paa den Nordre side, ere forordnede til Qvindekiønnet.

Den første Stool henhører till Bolsta, Horvey første Tuun, oc andet Tuun, Sty-

ve.

Den 2den Stool: Tøssen, Geitle, Fannæs, Væle, Evanger.

Den 3die Biørgaas, Hernes. Breckhuus, Horvigen, Skorve, Møckeltveit, Hiørnevigen.

Den 4de Biørgo, Elje, Qvileqvaal, Nedre Skierfven, Førre, Ronge, Ædal.

Den 5te Aarhuus, Bersta, Øfstedal, Bergo, Vike, Nakke, Bruunborg.

Den 6te, Øfre Lj, Mæsta, Rørgo, Hosaas, Vasenden, Berje i Bergsdalen, Hatlesta.

Den 7de, Nedre Rasdal, Ro, Langeland, Øxeldal, Fosse i Exingedalen, Sævaldsta.

Den 8de Sergiantens Encke, saa lenge hun boer paa steden, eller om nogen av samme Stand her epter kand komme, saa oc Binningbø, Steine, Fosse i Bergsdalen, Øyo, Brekke, Nedre Lj.

Den 9de Stool, som er rummet for udsta dørren, Nesseim i Exingedalen, Brakesta, Hermundsdal, Aldalen, Mæland, Gielen, Axlebierg.

Den 10deneden for Udsta dørren, Svange, Skierfeggen, Øfre Skierfven, HøljerAas, Smaabrekke, Øfre Rasdal

Den 11te Stool, Rørbakke, Flatzaas, Biøndalen, Trefald, Luuren, Rørgoe, Kallesta, Lj i Tejdalen.

Huusqvinderne, oc de besovede Qvindfolck, skulle staa paa Gulfvet eller oc under Lemmen hvor rum kand være, dog saa, at de icke trænger de got folck oc ærlige Danneqvinder av deres Stooler, som dennem der till ere forordnede.

Pigerne skulle som anden Ungdom staa paa Gulfvet for deres Moders oc Madmoders Stooler, oc icke begifve sig op i Stoolene, andre gamle Danneqvinder till Trengsel.

Oc skall dette, baade Mænd oc Qvinder, alle i Almindelighed være sagt.

Efterdi ingen sted i Herrens Huus, er enten bedre eller verre end den anden oc alle kunde icke staa i een Stool, eller paa een sted, hvor forre saa mange Stooler ere bygde i Kircken, at nogle skulle søge udi een, oc nogle i en anden, dog icke efter som hver Got siunis, men efter Øfrigheds anordning; Vill derfor formode at een hver lader sig benøye med den sted hannem er beskicket. Tolderen som (stod) ved dørren i Templen, blev icke forskut av Gud for hands Stolesteds skyld.

Hos denne voris Ordning bør icke forglemmis, for disbedre Orden skyld, den Herren voris Gud befaler 3die Mosebogs 19 Cap: Du skalt staa op for den ga… hærdede, og ære de gamle, oc du skalt frygte dig for din Gud, Thi jeg er Herren .. Advaris Mænd oc Quinder derfore holder denne skick, at de Unge ærer dem som Ældre ere, oc icke fløtte sig fremmen for dem i Stolen, oc trycker de gamle op till veggen av Foragt ; Thi Alderdommen er en Guds gafve, oc hvo som foragter oc Vanærer den gamle, han synder imod Gud som gifver Os Aar oc Alder.

Lars August Hafting Kvestad og Yngve Nedrebø:

Sorenskrivar Poul Schonvig – ein «habil og curieux» mann!

15. mai 1711 fekk Poul Schonvig bestalling som sorenskrivar i Nordfjord, etter den avdøde Peder Clausen Paust. Ved utnemninga var Poul framleis ein ung mann, 32 år gammal, men i søknaden sin viste han til lang teneste («fulde atten Aar») i det offentlege, jusstudiar og gode attestar.

Poul kom til Nordfjord rett over sommaren 1711 og vart verande der som sorenskrivar heilt til han døydde i mars 1761, 82 år gammal. Då mangla det berre nokre få månader på 50 års teneste i embetet! Sjølvsagt er det rekord, men i bygdebøkene for Nordfjord er han berre så vidt nemnd, med berre ei einaste linje i oversiktene over sorenskrivarar, og den linja er ikkje berre mangelfull, men også feil.

Mange av sorenskrivarane i Nordfjord er huska fordi dei var stridbare og hamna i krangel med andre embetsmenn eller med representantar for folket dei skulle tene. Poul sat i embetet gjennom nesten to mannsaldrar, var aktiv på mange felt og bygde opp ein stor formue, men vi har ikkje funne ei einaste klage mot han. Då Ludvig Holberg (1684-1754) i 1737 gav ut boka «Den berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse» presenterte han i siste delen ei liste over alle kyrkjene i Bergens stift. I samband med lista takka han Poul Schonvig for å ha skaffa han denne lista, og kalla då Poul ein «habil og curieux mann», og skriv at han i tida som fullmektig for stiftsskrivaren mange gonger hadde reist gjennom heile stiftet og difor kjente det svært godt. Omsett til moderne norsk gav Holberg Poul attest for å vere ein kunnig og dyktig mann. Så fin attest var det ikkje mange som fekk frå baron Holberg!

Det må vere på sin plass å fortelje litt om denne kunnige og dyktige mannen som i eit halvt hundreår var dommar og hjelpar for folket i Nordfjord.

Bakgrunn

Poul var son av skipspresten Johannes Eliassen (ca. 1657 – død ein gong etter april 1690), og soneson til sokneprest og prost Elias Andersen (ca. 1615-1690) i Skånevik. Farmora Elisabeth (ca. 1620– 1693), kom frå Galtungslekta og hadde med seg mykje jordegods inn i ekteskapet. Det er fortalt at mor til Poul var ei dansk kvinne, men vi veit ikkje noko om henne. Poul hadde ikkje døypenamnet sitt frå farssida, så det kan godt vere henta frå mora si slekt. Etternamnet fekk han frå prestegarden der han vaks opp. Han hadde ei søster Elisabeth (ca. 1680-1763), som busette seg på Karmøy og var gift med Torgils Årvoll. Poul og søstera må ha vore hos besteforeldra på prestegarden i Skånevik til farfaren døydde i 1690. Kort etter kom Poul til Mjelde på Osterøy, der han fekk opplæring og var i teneste hos stiftsskrivar Herman Garmann (1648-1710). Ved manntalet i

1701 står «Poul Johanss.» på Nedste Mjelde som 22 år gammal tenar. Herman Garmann og kona Alida fekk ikkje eigne born, men dei tok til seg mange til oppfostring. Mange av dei var nevøar og nieser av Alida.

Som stiftsskrivar skulle Herman Garmann stå for bortbygsling av det geistlege jordegodset og føre rekneskap over inntektene av det. Han skulle og sjå til alle kyrkjebygningane med inventar i heile stiftet, og han skulle revidere rekneskapane til kyrkjene i Bergen stift. Poul skreiv i embetssøknaden sin at han hadde hatt ansvaret for kontorhaldet til stiftsskrivaren, og at han hadde vore i arbeid der i 18 år, frå 1691 til 1709. Protokollane og arkivet etter stiftsskrivar Garmann er eksemplariske, både før og etter at Poul kom i teneste der. Det kan difor sjå ut til at Poul hadde vore svært heldig. Han fekk opplæringa si hos ein mann som utmerka seg med flid og kompetanse. I attesten Poul hadde med seg frå stiftamtmannen i Bergen, datert april 1709, står det at han var ein ung mann med stor kapasitet, og han hadde sikra seg påskrift på attesten frå statthaldaren baron Løwendahl.

Då Poul våren 1709 drog til København for å søke seg eige embete skulle han overleve på litt arva kapital, og tok seg arbeid for rådmann Jens Olsen i København for å spe på midlane. I søknaden til Kongen i april 1711 klaga han over at det var dyrt å halde seg i København. Han skreiv at han på det næraste brukt opp alle dei økonomiske ressursane sine. Poul nytta tida i hovudstaden til å studere jus, og søkte fleire stillingar i Noreg, mellom anna ein rådmannsstilling i Bergen, men hadde ikkje hellet med seg før han søkte seg til Nordfjord.

Åra i København var dramatiske. Danmark-Noreg kom i krig med Sverige, og pesten råka København frå 1710 til november 1711. Det er rekna med at 40% av alle som budde i København døydde av pesten i løpet av dei to åra. Men Poul overlevde, og kunne sommaren 1711 reise heim til Vestlandet. Rett nok måtte han vere i karantene i fire veker før han fekk komme til norsk hamn, men frå august 1711 ser vi at han var på plass.

Embetsmann

Poul framstår frå første stund som ein grundig sorenskrivar, ein mann som gjennom innsats og kvalitet plasserer seg langt over gjennomsnittet. Straks han var komen til Nordfjord hausten 1711 gjorde han store endringar i orden og rutinar ved skrivarkontoret. Fram til då ser det ut til at sorenskrivararkivet berre hadde to seriar, ein for tingbøker og ein for skifteprotokollar. Poul vende seg til stiftamtmannen og fekk autorisert både pantebok og dombok. Begge rekkjene vart utstyrt med gode register.

Register sørga han for å få i skifteprotokollen òg. Han fekk laga kopiar av tingbøkene, og desse kopi-tingbøkene vart ført så lenge han var sorenskrivar. Han arkiverte breva som kom til embetet, og nokre år seinare tok han til å føre auksjonsprotokoll, overformyndarprotokoll og bygselprotokoll.

Alle protokollane er sirleg førte, og det ser ut til at han sjølv førte pennen gjennom mange år. Det som då han kom i embetet berre hadde vore to mangelfulle protokollseriar, vart til eit heilt arkiv som kunne dokumentere alle handlingar ved kontoret, og som kunne brukast til lett å finne fram i.

Poul ser ut til å ha vore grundig og skikkeleg i alt han gjorde, og det er tydeleg at folk flest hadde stor respekt for han og tiltru til han. Hadde han vore på ein gard for å ordne med grenser eller teigar, kom dei ofte attende neste vår, og ville at han skulle gjere same operasjon på andre delar av garden. Vi ser at han vart spurt om å komme for å sjå på og vurdere delingsarbeid som andre hadde gjort. Poul vart beden om å halde utskiftingar, og talet på slike spørsmål auka, slik at han etter nokre år var oppe i rundt 200 år. Poul vart «jordskiftedommar», den første i landet.

I 1741 vart det ordna slik at svigersonen Lars Stub (1708-1774) skulle vere assistent og vikar, og han fekk lovnad om å overta embetet etter Poul. Fram til våren 1753 var det Poul Schonvig som førte korrespondansen og tok seg av dei fleste forretningane. Men frå sommaren 1753 hadde Lars Stub overteke det meste, og Poul var nok sorenskrivar mest i namnet frå då av. Då var han 74 år.

Familiemann og jordeigar

Poul gifta seg i Eid kyrkje i 1713 med Gjertrud Harboe (ca. 1690-1715), men han vart enkjemann alt i 1715, og gifta seg på nytt hausten 1716 med Anne Marie Gabrielsdatter Linde (ca. 1681-1781). Ho kom frå Evebø i Gloppen og var dotter av Gabriel Linde, kompanisjef i Nordfjord og til sist major. Begge ekteskapa tilførde nok Poul rimeleg mykje midlar.

Poul hadde ikkje born frå første ekteskapet, men fekk to gutar og fem jenter i det andre. Den eine av sønene, Gabriel Linde Schonvig (1722-1782), vaks opp, men han var sjukleg og vart buande heime hos mora og etter kvart under tilsyn av Hans Totland. Gabriel var den einaste i søskenflokken som overlevde mora, men han døydde kort tid etter henne. Fire av døtrene vaks opp: Gjertrud (1717-1755) gifta seg med Lars Stub, som vart sorenskrivar i Nordfjord etter Poul, Anne (1719-1768), som først var gift med sorenskrivar i Sunnfjord Jacob M. Ravn (-1761), og deretter med premierløytnant Fredrik Storm (-1789), Maren (1720-1768) som gifta seg med soknepresten Hans Abel (1701-1777), og Alida (1721-1775) som var ugift og vart buande i Eid til ho døydde. Gjennom dei gifte døtrene fekk Poul Schonvig stor etterslekt.

Etter at Poul i januar 1714 kjøpte seg eit lite bruk på Ytre Totland i Davik, ser det ut til at det var der han vart han buande. Det var ikkje store gardsdrifta. Ved skiftet etter enkja er det teke med nokre sauer og geiter, fire kyr og ein halv hest. Han hadde bygd seg eit stort våningshus, med storstove, daglegs-

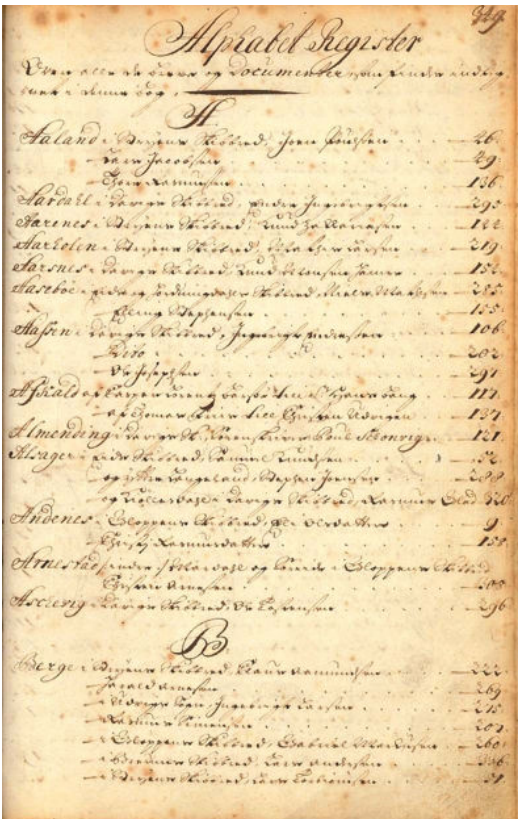

tove, ammestove, spiskammer, kjøkken og gang, og eit «overværelse» med 8 kammer. Huset hadde tre kakkelomnar. Det var og eit mindre hus på garden med nystove og ei stor «melkestove». Han hadde eit stort stavenaust, og eit mindre, og i tillegg ei tømra sjøbu. I Rugsund hadde han ståande eit hus med kakkelomn. Det er ikkje nemnd låve eller fjøs, men han hadde eit lite «svinehuus».

Enkja Anne Marie fekk 7. august 1761 kongeleg løyve til å sitje i uskifta bu. Då ho døydde i 1781 kom difor fellesbuet til deling, og vi får sjå eit ualminneleg stort bu. Buet åtte gull for 135 rd. og sølv for meir enn 372. Men det som representerte dei største verdiane var jordegodset, som samla vart verdsett til 5255 rd. I august 1724 hadde Poul kjøpt halvparten av Vereide og Gimmestad kyrkjer med jordegods, verdsett til 800 rd. I 1727 og 1729 kjøpte han kongeparten av tienden i Eid sokn, verdsett til 800 rd,, i Ståreim sokn, verd 400 rd og Hornindal sokn, verd 400 rd. Ved skøyte i 1729 og 1738 kjøpte han kongeparten av tienden for Davik, Rugsund og Ålfoten, til saman verdsett til 1300 rd, og i 1738 hadde han kjøpt halvparten av kongetienden av Vereid og Gimmestad sokn, verdsett til 1000 rd.

I tillegg hadde Poul kjøpt fleire gardsbruk: Han kjøpte den gamle sorenskrivargarden Løken i Eid av enkja etter forgjengaren, men ikkje før i 1735. Den garden skøytte han over til svigersonen Lars Stub i 1756, men truleg hadde Lars Stub og kona budd der frå dei vart gifte i 1735. Sommaren 1714 kjøpte han eit bruk i Almenning (Davik), i 1718 to bruk i Sevland i Eid, i 1724 eit bruk i Erviken (Davik), og i 1727 fleire bruk i Berstad (Davik), to bruk i Tippen (Haugland i Eid) og eit bruk i Kjøllesdal (i Davik). I 1728 kjøpte han eit bruk i Indre Totland, og i 1731 eit bruk i Fagerlid. Alle desse gardsbruka kjøpte han av andre proprietærar. Mange av dei samtidige med Poul valde å kvitte seg med jordegods, og heller sette pengar i skipspartar eller andre investeringar som kunne gje større utbytte. Poul satsa framleis på dei forsiktige investeringane.

Skiftet viser at Poul Schonvig og kona

hadde ei ganske stor samling bøker: Det meste hadde religiøst innhald (to biblar, to huspostillar, ei salmebok, ei bønnebok og ei alterbok, og mellom dei andre bøker med titlar som «De syv Christi Ord paa Korset», «Jacobs Strid med Englene» og «Siælens Sang-Offer»). Av annan litteratur finn vi fransk grammatikk og sju tyske bøker. Bøkene vart berre verdsette til nokre skilling stykket, og vart ikkje summert opp til stort over 8 rd. Til deling på arvingane vart det totalt 7036 rdr.

Eit djupdykk i virket hans

Det er fleire trekk ved Paul Schonvig og hans virke som er interessante å undersøkje. Eitt av dei er at han gjennomførte ei stor mengde eigedomsforretningar i si tid i embetet. Variasjonen mellom dei ulike typane eigedomsforretningar og stadene desse vart haldne, syner både kva kunnskap ein sorenskrivar på den tida måtte ha og kor mykje han laut reise på synfaringar – i alle fall i den grad sorenskrivaren såg på eigedomsforretningar som ein viktig del av embetet slik Schonvig gjorde. Me skal no sjå nærare på nokre av desse sakene.

Den typen forretningar som me her skal ta føre oss, er jorddelingssakene - dei som inneheld element av det som i dag vert omtala som utskifting eller jordskifte. Terminologien har i seg sjølv nokre utfordringar. Det er vanleg å syne til at båe omgrepa gjeld det same, men at ein i 1950 gjekk over til å omtale slike saker som jordskifte. Eit jordskifte kan i dag gjelde så vel fysisk omorganisering av jord, men også administrativ deling av jord ved til dømes bruksordningar - jamvel frådeling av jord kan i dag gå inn under omgrepet. Men det er ikkje like beint fram å bruke dette omgrepsinnhaldet attende i tid.

I gjennomgangar av norsk jordeigedomshistorie syner Borgedal og Langnes til at me finn spor av utskifting heilt attende til den tidlegaste norske lovgjevinga. Vidare at reglane kring dette gjekk vidare til landslova og dei dansk-norske lovbøkene frå 1600-talet. Samstundes er det eit vesentleg poeng at utskiftingane det er tale om i denne lovgjevinga nok er noko anna enn det ein i dag legg i omgrepet. Sevatdal skriv i si Eigedomshistorie frå 2017 at «Det er vanleg å starte forteljinga om utskiftinga i Noreg i overgangen mellom 17- og 1800-talet», men også at utskiftingshistoria har lengre røter attende i tid enn dette. Samstundes er det då viktig å ha in mente at dette gjeld «utskifting i tydinga fysisk deling av sameige- og sambruksområde», altså ikkje dagens vide tyding av jordskifteomgrepet. Eit anna vesentleg poeng hjå Sevatdal er at delingane då kunne resultere i så vel teigblanding som teigdeling.

Det vesentlege skiljet er Lov angaaende Jords og Skovs Udskiftning af Fælledskab som vart sanksjonert 17. august 1821. Dette er den fyrste norske særlova som gjaldt utskifting, og føremålet var nettopp å gjere slutt på teigblanding og teigdeling. Lova er diverre lite drøfta og undersøkt i ettertida, mykje då det ikkje var noko krav til utferding av kart ved utskiftingane. Spørsmålet er korleis jorddelingssakane utført av Schonvig passar inn i dette.

Jorddelingsmannen Schonvig

For å skjøne meir av jorddelingsman-

nen Schonvig skal me no sjå kort på nokre av dei mange typane eigedomsforretningar han utførte i sitt virke.

Utvalet gjennomgangen byggjer på tek utgangspunkt i materiale tilgjengeleg frå Statsarkivet i Bergen. Her finst det for det fyrste ein oversikt – åstadssaksregisteret - som syner at det i perioden Schonvig var sorenskrivar vart utført kring 200 eigedomsforretningar innanfor hans jurisdiksjon. Sakane denne framstillinga byggjer på er eit utval på rundt 50 av desse forretningane. Sakene er henta frå gardsmappearkivet i avskriftssamlinga. Dersom det har vore behov for ei transkribering av saker, vert ein kopi av avskrifta lagt til den respektive gard si mappe i denne samlinga. Utvalet gjer at ein kan sjå breitt på nokre fellestrekk kring forretningane samstundes som det gjev høve til å gå meir i djupna kring einskilde saker.

Det me vonar å undersøkje er kva tradisjon Schonvig sine eigedomsforretningar høyrde til og i kva grad det enno finst spor av desse i dagens matrikkelkart. Gjennomgangen byrjar med nokre generelle trekk ved forretningane før me går vidare til å syne nokre konkrete undersøkingsobjekt. Gjennom dette ynskjer me å undersøkje i kva Schonvig sine forretningar samsvarar med dei ovannemnde oppfatningane kring utskifting og jordskifte på 1700-talet.

Nokre generelle trekk frå forretningane

Når det gjeld innhaldet i forretningane, er det somme trekk som går att for alle forretningane og andre som særmerkjer einskilde forretningar. Når det gjeld fellestrekka kan det nemnast at så å seie alle forretningane byrjar med ei klargjering av kven som har kalla Schonvig til staden og kvifor. Jorddelingssakene kunne anten gjerast på bakgrunn av avtale mellom partane eller lov. I Christian den femte si Norske lov av 1687 fanst artiklane 3-12-15 om skifte av skog og 3-14-8 om skifte av eigedom mellom leiglendingar. Kvar av desse har relevans til Schonvig sitt virke. Men i dokumenta i utvalet finn me berre nokre få referansar til lovreglar, og då mest i samband med gjerdeplikta som skulle avgjerast etter jorddelinga. Det er difor naturleg å tenkje seg at jorddelingssakene vart halde etter partane sine ynskje.

Kven møtte

I det følgjande plar det kome ei skildring av dei involverte partane og vidare i kva grad dei lovleg er kalla inn til forretninga. Noko av det mest sentrale for dei forretningane som gjeld deling av jord, anten det gjeld gardsbruk som ikkje nokon gong har vorte delt frå kvarandre, men også kor ein skal skifte berre delar av jorda til gardsbruka, er kven som eig og brukar jorda. I sakane kor andre enn brukaren eig jorda, lyt det vera med ein representant for eigaren. For mange av eigedommane dette gjeld, ligg eigarskapen til kyrkja eller eigedomssamlingar med kyrkjeleg opphav. Her finn me både lokale representantar og somme tider også skrivne brev frå geistlege embetsmenn som vert lesne opp ved oppstarten av forretninga. Utover partane møtte det også seks lagrettemenn som var oppnemnde av futen.

Korleis målte dei eigedom

Utover eigarskap var skylda også ve-

sentleg med tanke på oppmåling av eigedommane. Her ser me variasjonar mellom dei ulike forretningane, men dei kan i hovudsak delast i tre kategoriar. Den fyrste er oppmåling utan meir konkretisering enn at partane har funne ei rettvis deling, ofte « efter Rettens (…) Lovlige Siun og Grandskning». Desse sakene utgjer brorparten av utvalet, men ettersom detaljnivået i sakene gjer dei vanskelege å undersøkje, vil me ikkje bruke i det følgjande. Ein annan variant er bruken av snøre til å måle opp storleiken på teigar. I gjennomgangen av utvalet finn me denne oppmålingsmetoden berre bruka i nokre få av dei 50 sakene undersøkinga byggjer på. Desse gjeld alle utskifting av skog.

Den siste varianten er bruken av stangmål, og dette er den klart mest bruka målevarianten. Også her kan bruken delast i to, anten for fyrst å måle opp større områder med jord for til slutt å lage ei rettvis fordeling mellom partane, eller for oppdeling av jord i rettvise teigar medan ein er ute i terrenget. Her er det store likskapar, men også viktige ulikskapar. Når det gjeld fyrstnemnde metode, er dette oftast brukt på innmarka på gardane. Dette er naturleg då dette var den dyrkbare jorda, og ein difor skulle fordele denne så likt som mogeleg. Sistnemnde var vanlegare ved utmarks- og reine skogutskiftingsforretningar, men hadde i stor grad same føremål: Ei rettvis deling av eigedom mellom partane.

Å bruke stenger for å måla og dela jord er ein gamal tradisjon. Tidlegare riksarkivar Steinnes syner i artikkelen Mål, vekt og verderekning i Noreg frå 1936 til at det finst kjelder attende frå 1300-talet som syner til stenger, men enno viktigare: at det kunne vere store variasjonar av kva eit stangmål var. Dette ser me også er tilfelle i sakene Schonvig tok føre seg. Den fyrste forviklinga var at ein i Noreg på denne tida opererte med ulike slag alen. Her skriv Schonvig som oftast i klartekst at måla er gjort etter sjællandsk alen. Denne er kring 63 cm. per alen.

Når det gjeld dei to måtane å bruke stangmål på, er ofte det ulike lengd på stengene. I dei forretningane kor ein skulle måle opp jord, og då som oftast innmark, bruka ein stenger som var 6 alen lange for å måle opp den totale storleiken av jorda som skulle skiftast i kvadratalen. For dei andre sakene kor ein skulle måle opp og dele jorda på staden, brukte ein såkalla bruksstenger. Desse stengene var skorne etter storleiken på skylda, og lengda på stengene ville difor variere mellom dei ulike deltakarane i forretninga. Utrekninga er fleire stader syna til å vera 1 alen per 12 merker i smørskyld. Ei sak frå garden Austrheim syner ikkje til utrekninga, men at den minste stanga for bruket, med smørskyld på 2 bismerpund og 1.5 merker, var på 4 alen og 3 tommar. Då det var 24 tommar per alen, stemmer dette med hovudregelen. Samstundes er det her viktig å sjå kvar sak for seg då det finst variasjonar.

Forretningane kunne resultere i ei stor mengde teigar. Eit bytte var ein runde kor kvar og ein av deltakarane fekk sin teig i eit område. Ein gjekk så over til neste bytte og så vidare. Teigane vart delt frå kvarandre med grensemerke. I forretningane vert det hovudsakeleg syna til «nabber», altså merkesteinar, men me ser også nokre stader krossar, årstal og andre variantar bruka. Som Sivert Moen skriv i si hovudoppgåve

kring grensemerke frå 1983, vil bruken av grensemerke variere ut frå lokale tradisjonar, kven som utførte forretninga og kva ein hadde til hendes ved forretninga. Start-, og av og til også sluttpunktet, for teigen vart ofte markert med ein nabb saman med vitnesteinar, steinar sett ut av partane for å syne at dei stadfesta merket, medan dei andre merka vart markert mindre tydeleg. Schonvig var tydeleg opptatt av at grensene skulle merkast godt nok til at ein fann dei att seinare, og i fleire av sakene ser me difor at han strengt oppmodar bøndene om å gjere grensemerka enno tydelegare i etterkant av forretninga for slik å syte for at dei stod seg for ettertida. Ei anna sak som er interessant når det gjeld grensene er start- eller sluttpunkta for forretninga. Desse vart ofte tekne ved gardsmerker, altså grensa til nabogarden. Her er det tydeleg at det, som oftast, fanst klare førestillingar om kvar grensene gjekk mellom dei ulike gardane, og brorparten av desse finn me også som dagens gardsnummergrenser i matrikkelen.

Kort om tvist kring eksisterande grenser

Eit anna trekk ved forretningane som lyt nemnast er den innsatsen Schonvig legg i arbeidet med å påvise tidlegare fastslåtte grenser. Her er det eit vesentleg skilje i lovgjevinga, ein skulle ikkje gå opp att allereie fastslåtte grenser. I den grad tvisten gjaldt slike grenser, ser me at partane kom med ulike slag «Breve» som prov for deira påstandar. I utvalet finn me døme på at Schonvig har vorte framvist fleire hundre år gamal dokumentasjon, mest truleg også tekstar som var vanskelege å skjøne for meinig mann på 1700-talet. Desse omsette han til dåtidas dansk-norsk og flittig bruka dei i avgjerslegrunnlaget for kvar grensene gjekk. I fleire tilfelle vart disputten avgjort anten ved bruk av dokumentasjonen, men tidvis også ved hjelp av vitne som kunne seie noko om korleis grensa gjekk eller kven som bruka dei ulike områda langt attende i tid. Tidsaspektet her er også interessant, ei sak er kva nolevande hugsar, men målet var oftast å få tilhøva attende til slik dei har vore heilt sidan «Arilds tid» eller sagt med dagens ord – så langt attende i tid ein visste om.

Når det gjeld bruken av utvalet som eit tidsvitne, er denne noko avgrensa. I stor grad er det ein formell og til dels også standardisert stil i dokumentasjonen. Samstundes, dette gjer det også langt enklare å identifisere særtrekka ved somme av sakane. Til dømes vert det i nokre få syna til Gud, og då som ei tydeleggjering av kor viktig eit forhold var eller kor naudsynt det var å syne skjøn i den konkrete saka. Det er også nokre lengre partsforklaringar og meklingsprosessar som er reint underhaldande å lese. I ei sak frå Lotsberg bad ein kar fint om å få gå attende på eit forlikstilbod han hadde kome med dagen før «da han haver raadført sig med sin kone». Grensesaka mellom gardane Årheim og Sætre frå 1732 er eigentleg særs kort når det gjeld sjølve delinga, store delar av dokumentet er ei nedskriving av partane sine påstandar og kor langt unna dei er frå kvarandre før Schonvig enkelt og greitt avgjer grensa.

«Verket» – resultatet frå forretninga. Og kostnaden

Når det gjeld det ferdige dokumentet

har me dei i dag tilgjengelege då dei vart ført inn i ulike seriar i sorenskrivararkiva etter Paul Schonvig. Men også partane sjølve fekk eitt eksemplar av dokumentet. Vanlegvis var det den parten som betalte mest for forretninga som fekk «Verket» som Schonvig sjølv kalla dokumentet. Dei andre partane kunne då også betale for å få ein kopi av dette. Men utferdinga av dokumentet var berre ein del av betalinga for forretninga. Så vel sorenskrivaren, lagrettemennene og lensmannen skulle få betalt for talet dagar dei var på staden. Dette verkar å følgje ei fast takst med unntak av for lensmannen som oftast vert tilgodesett «effter Billighed». Vidare skulle dei godskrivast for reisa fram og attende, ein takst som, for sorenskrivaren sin del, kunne modererast noko om han likevel var i nærområdet. Også futen skulle lønast for arbeidet med å utnemne lagrettesmenn og å setje lensmannen på saka. Og endeleg var det altså den nette sum av 1 riksdalar og 3 mark og 12 skilling «For Verketz beskrivelse». Totalt vart det kravd alt frå 4 til 24 riksdalar i kostnad for dei ulike forretningane i utvalet, men gjennomsnittet per forretning ligg kring 10 riksdalar. Desse sakene gjekk då over 3 dagar, medan den mest kostbare saka gjekk over ei heil veke.

Kostnaden skulle fordelast på partane, og også her var skylda sentral. Men då saman med fleire andre faktorar. Ved fordelinga av utgiftene i ei sak frå Frislid frå 1727 vart det teke omsyn til at ein brukar ved ei føregåande forretning hadde betalt meir enn hans eigarandel i garden tilsa at han skulle betale. I nokre av sakane er det også tydeleg at det var forventa at partane i forretninga alle skulle delta med oppvarting så lenge sorenskrivaren, lagrettesmennene og lensmannen var på staden. I ei grensetvist mellom gardane Muldsvor, Seljeset og Lyngvoll var dette ikkje tilfelle, og «Peder Lyngvold, som intted till Kost og Tæring har forskaffet» måtte difor betale ein større del av sakskostnadane. I den same saka var det Poul Muldsvorr som hadde bestilt forretninga, og vidare var den som hadde størst del av saksomkostningane. Det betydde for det fyrste at han fekk dokumentet frå saka, men også at han måtte betale heile kostnaden for forretninga i fyrste omgang, og så krevje inn att dei ulike partane sine delar direkte frå dei, noko dei var pliktige å betale innan han 15 dagar.

Dette er i korte trekk ei samanfatning av det me finn i dei ulike forretningane i utvalet. Me skal no gå vidare til å sjå kort på tre konkrete sakar for betre å illustrere poenga.

Eit djupdykk i nokre av Schonvig forretningar

Fyrst ein liten kuriositet – husmannsplassen Vassenden

I 1728 vart Poul Schovig kalla til husmannsplassen Vassenden under garden Eide i Gloppen Der eigde Hr. Capitaine Christian Bugge 4/5-delar medan den siste femtedelen var eigd av klokkaren Christen Reinholtsen. Ettersom dei ikkje kunne verte samde kring oppløysing av sameiget, ville Bugge no «skille og udbytte hans ejende» frå Reinholtsen sin del. Dette skulle gjerast ved merker og «Markesteene» slik at kvar av partane kan «giøre sig sin anpart saa nøttig som hand best veed, vill og kand i alle maade effter Loven».

Etter partane sine forklaringar, gjekk dei i gang med forretninga. Med «stang og Maal» gjorde dei ei utrekning over dei tre små åkrane, og fann at det samla arealet var godt og vel 10.000 kvadratalen. På den eine av dei tre teigane vart det målt opp eit område på godt og vel 2000 kvadratalen, som med «nye Nabber blev udmerket». Dei gjekk så vidare til å dele enga etter same prinsipp. Samstundes var det ikkje berre jorda som skulle delast. På eigedommen var det fem bygningar. Det eine fjøset vart vurdert å høyre til Bugge sin eigedom aleine, medan dei fire andre husa vart fordelt slik at Bugge skulle ha «Stuen» og «Fæhuset» medan Reinholtsen sin eigedom skulle ha «den lille boe allene». Det fjerde bygget, «Laden», måtte derimot delast i to, klokkaren fekk eit «støcke af Laden i øfre ende» medan Bugge hadde den «øfrige Deel».

Falkevik

Falkevik i Nordfjord har i dag gardsnummer 350 i Kinn kommune. Her ligg det no fleire bruk. Schonvig si oppgåve i 1727 var å dele garden i tre like delar.

Dette var naudsynt då garden over tid hadde vore bruka av både fire og fem oppsitjarar, noko som førte til at jorda var komen «i urigtighed og uorden og under ulige Deeling». Oppdraget byrja med at dei måtte «overgaa og omkringfare» jorda «inden Gierds», frå sjøen og opp til øvste gjerdet, noko ein bruka den fyrste dagen av forretninga på.

Den påfølgjande dagen gjorde ein delinga av jorda ut frå synfaringa, men også etter å ha «det eene imod det andet vell overveyet og efftertenkt». Delinga resulterte i tre tydeleg avdelte teigar, kvar liggande nærast huset til partane. Dette er eit vesentleg poeng sett i høve til det Sevatdal og Borgedal syner til med tanke på utskiftingar før 1821-lova. Forretninga resulterte ikkje i teigdeling eller teigblanding, her vart det etablert tre separate teigar.

Eit anna sentralt moment med det moderne utskiftingsvesenet, særskilt etter 1857-lova, var opphevinga av teigblandinga og å leggje til rette for meir effektivt jordbruk. Med tanke på det sistnemnde var det vanleg å krevje flytting av bygningar som etter skiftet vart liggande på annan manns grunn. Dette var arbeidskrevjande og kostbart. I forretninga i Falkevik i 1727 vart nettopp huset til Rasmus, den eine av dei tre partane, ståande att på jorda til nabobruket etter utskiftinga. Her vart det regulert slik at husa kunne stå der så lenge ein ville, men om dei ein gong skulle «udfløtte dem paa sin egen Jord, maa de icke tilholde sig enten de afffløttede grunde eller begjere noget vedderlag derfor (…)». Utover klargjeringa om at huset stod på framand mann sin grunn, var dette også eit tydeleg skilje frå seinare utskiftingslovgjeving kor kostnadane ved flytting av bygningar skulle fordelast mellom partane. Samstundes var det ei pragmatisk løysing, særskilt då jordelingsforretninga gjaldt eit leiglendingsbruk.

Frå dagens perspektiv er det sjølvsagt interessant å sjå i kva grad ein finn spor frå forretninga i dagens matrikkel. Dette kan vera ei krevjande øving av fleire grunnar, hovudsakeleg då det for brorparten av eigedommane har vore

gjort relativt store endringar sidan 1700-talet. I Falkevik-forretninga er det berre nokre få spor kring kva område dei opererte i, og diverre er det berre bruka særs lokale stadnamn som gjer dette enno vanskelegare. Samstundes finst det spor i terrenget som kan brukast til å identifisere meir nøyaktig kva område skiftet gjaldt, til dømes eit gamalt bøgjerde som mest truleg er det som vert omtala i forretninga.

Frislid

Same året var Schonevig på garden Frislid, gardsnummer 123 i Stad kommune. Her skulle det haldast «et rigtig og Lovlig Skougebytte og Deeling» av «alle til gaarden liggende fælles Skouge og Marker udengierds». Poul tok fatt på ei relativt omfattande oppgåve: Forretninga byrja ved fjellet Kvitegga som ligg kring 5 km nord og knappe 1000 høgdemeter over gardane. Arealet som skulle skiftast er på knappe 1000 mål., og forretninga varte i berre tre dagar. Det er særleg tre fascinerande trekk ved forretninga: sjølve skiftet mellom partane, at den kan plasserast på kartet og endeleg kva ein finn av forretninga i dagens matrikkelkart.

Etter at dei innleiande formalia var gjort unna, gjekk partane i gang med å «sønderskiftte og tillmaale» teigane ved bruk av «rigtig stang og alenmaal». I denne saka hadde dei såkalla «Brugs stenger» skorne etter: «een Sellansk Alen for hvert half punds Leye udj Jord». Men eit stangmål var ikkje alltid eit stangmål. Utgangspunktet var like mange stenger i breidda der skogen var av same «beskaffenhed», men der ein teig var «ringere end den anden» eller gjekk høgare opp til fjells enn andre, «maatte vi eftter nøieste Siun og Grandskning, baade legge till og tage fra, saaledes som os siuntes billigst og rettes at vere eftter Loven».

Sjølve skogdelinga resulterte i ikkje mindre enn 60 teigar. Dei byrja ved vestsida av Grøndalsvatnet, heilt på grensa mot Sunnmøre, og skifta seg rundt sørsida av fjellet Kvitegga og heile vegen til gardstunet, teig for teig. Delinga vart gjort i bytter kor ein delte inn fire teigar, og så gjekk vidare til neste bytte. Det var totalt 15 slike bytter, og for kvart bytte vart grensene mellom brukarane og yttergrensene i fjellsidene skildra. Nokre gonger med same skildring for fleire bytte, til dømes «Alle disse tre første Bytter strækker sig i nederste ende fra Storelven og vandet, og op til fields saavit som Skoug voxer», andre berre for eitt av bytta.

Når det gjeld kva spor ein finn av arbeidet i dagens matrikkel, skulle det vera betre høve her enn ved fleire av dei andre gardane i utvalet. Dette då det ikkje er registrert eigedomsomformingar i realregistra her før på 1900-talet, ei heller har det vore skild ut mange eigedommar frå bruka. Kartet under er eitt av to kartblad som vart laga i 1899. Her finn ein 31 lange teigar, tre teigar kring sela på Frislidsætra og 4 stølsteigar ved innsjøen Løkjen.

På det andre kartbladet er det 16 teigar. Totalt sett vert det noko færre enn dei 60 teigane Schonvig opphavleg delte området inn i 1727, men samstundes syner kartet mest truleg fleire av dei gamle teigane. Det syner også at utstrekkinga av Frislidgardane gjekk lenger aust i Schonevig si tid og jamvel i 1899 enn dei gjer i dag. Dersom ein

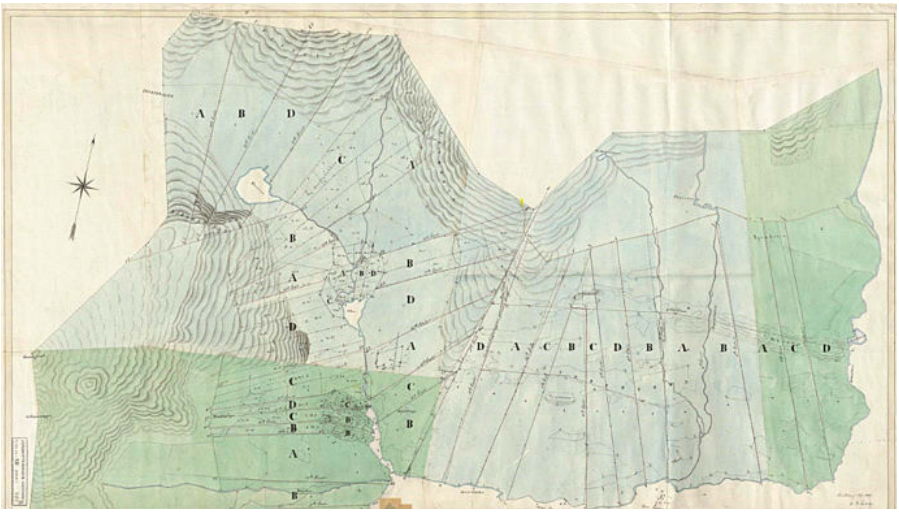

ser på eigedommen i dagens matrikkel, ser me at ein ved seinare jordskifte har gått attende på delinga føretatt av Schonvig på 1700-talet og utskiftinga kartet ovanfor stammar frå. I staden for at kvar av gardane har sine einskilde teigar, er dette registrert som eit stort jordsameige.

Det andre som er verdt å merkje seg er teigblandinga ved sela som forsvinn i 1904-utskiftinga. Dette var nettopp noko ein søkte å fjerne frå 1821-lova og utetter. Den har heller ikkje sitt opphav i 1727-saka då den tok ikkje føre seg jorda kring sela. Dette fører oss vidare til eit siste kuriosa frå jorddelingsmannen Poul Schonvig.

Stølsteigane til garden Rygg

Me finn eit viktig tidsvitne frå Schonvig sine forretningar i ein artikkel skriven av H.A. Sundt frå 1941: Seterlandsbyer og seterliv i Nordfjord. Denne gjeld stølane til garden Rygg i Gloppen som Schonvig delte i 1726 som del av ei større utskifting. Då Sundt skreiv artikkelen målte han, saman med nokre lokale assistentar, opp dei to stølsområda. Karta, og då særleg det for stølen lengst aust i Traudalsvatnet, syner tydeleg korleis Schonvig delte jorda: Smale, lange teigar som strekk seg frå vatnet og høgt opp mot fjellet. Dei smale teigane sytte for at boniteten vart mest mogeleg rettvist fordelt utan at ein trong undersøkje kvar teig særs grundig. Det var også eitt poeng at kvar av brukarane av jorda fekk om lag same distanse frå fjøsa kor dei oppbevarte graset dei hadde slått og gjødsla dei bruka på teigane sine.

Og som utsnittet frå dagens matrikkelkart syner, det finst enno fleire spor att av Schonvig sitt arbeid ved desse stølane i dagens matrikkelkart.

Yngve Nedrebø:

Orkjeslekta og odelen til Hauge i Sunnylven

Garden Hauge ligg i Bygdadalen i Sunnylven på Sunnmøre om lag fem kilometer opp frå Hellesylt. Tunet ligg 150 meter over havet på vestre side av Bygdaelva. Garden er ikkje nemnd i skattemanntalet 1520-21. Gardsnamnet vert sett i samband med dei mange gamle gravhaugane som var på garden.
Gjennom eit par tiår på 1500-talet var det bitter strid om kven som var rett eigar og hadde odelen til denne garden. Striden enda i juni 1579 på lagtinget for Bergen og Gulating, og resultatet vart at Gunnar Ellingson og hans slekt fekk stadfesta sine rettar til Hauge og til «Orkjeteigen», som låg på andre sida av elva ved garden Helset.
Gunnar var kommen til Hauge nokre år før 1561. I 1520-manntalet for Dale skipreide er det ikkje ein einaste Erling å finne. Gunnar var difor truleg innflyttar. Då han kom til Hauge hadde garden truleg vore under fefot lenge, men Hauge hadde god jord, var vel eigna for korndyrking og hadde stor vidde. Med stor arbeidsinnsats kunne den utan tvil verte ein stor og god gard. Landskylda var på 4 våger fisk, pluss Orkjeteigen på ei våg. Det er gjort merknad i eldre kjelder om at garden kunne vere noko utsett for flaum.
Bureisaren kunne utan tvil sjå fram til mykje arbeid for å få garden i drift. Jorda måtte nok dyrkast opp att, og det kan ha vore smått med gode bygningar då han kom dit. Men han fekk ikkje arbeidsro, for etter kort tid vart han utfordra. Klemet på Flo i Stryn ville drive han bort og hevda at det var hans slekt som i «alle thid» hadde brukt jorda som Gunnar hadde slege seg ned på.
Klemet var ein av arvingane til «Augustinusgodset» (ofte kalla «Øysteinsgodset») og han hevda garden Hauge var identisk med «Sødre Hellesem», som slekta hans hadde dokument på at dei var eigarar av.

Første runde i retten

Vi ser at dei tvistande var i Bergen i juni 1561. Truleg ville dei at lagmannen skulle sjå på saka. Lagrettemennene Knut på Hellesem (Helset), Elling på Erstad og Tor på Velde møtte og sette opp eit kort dokument som fortalde at dei for lenge sidan hadde fått høyre av den gamle mannen Oluf Guttormson at garden Hauge i si tid var eigd av «Simen Korsen» (Kåreson), og at Simen i tillegg til Hauge åtte ein teig på ei vågs landskyld i «Hellsem». Det må ha vore Gunnar som hadde stevna dei som vitne, og den korte utsegna deira gav Gunnar rett. Vitna godtgjorde at Hauge var rette namnet på garden, og at den ikkje hadde vore del av «Augustinusgodset». Gunnar gjorde krav på å vere eigar og odelsmann til det Simen Kåreson ein gong hadde vore eigar av.
Gunnar hadde sigra og kunne reise heim til Hauge og halde fram arbeidet sitt.

Omkamp

Men Klemet på Flo ville slett ikkje gje seg. Han kom med nye stevningar og ville ha dom for å få Gunnar bort. Etter

kvart har nok Gunnar vorte irritert, men han syntes at Klemet hadde så lite å fare med at han meir enn ein gong berre neglisjerte stevningane som kom. Slikt kunne vere risikosport, men Gunnar synest ha vore ein mann som kjende lovar og reglar godt, og som difor kunne skilje mellom seriøse utfordringar og dei som berre kunne avvisast.

Slik heldt dei på til våren 1576. Sjette søndag etter påske det året samla Klemet 12 lagrettemenn på kyrkjegarden i Oppstryn og fekk deira erklæring om at Klemet og slekta hans gjennom mange generasjonar hadde vore eigarar og odelsmenn til «Sødre Hellesem».

Erklæringa vart skriftfest og då sette dei segla sine under brevet der dei fortalde om Augustinusgodset, og om kven som hadde vore eigarar av det opp gjennom generasjonane. Dei hevda at Gunnar «kand sig med ingen Ret till Arve egne» garden han hadde busett seg på.

Dette dokumentet gav Klemet grunnlag for å stevne Gunnar på nytt. Men Gunnar såg både reelle og formelle feil ved brevet, og let seg slett ikkje skremme. Han drog til kyrkja på Ørskog Trinitatissøndag 1577, og på kyrkjebakken der spurde han kyrkjelyden om dei visste kven som sat med odelen til Hauge i Sunnylvsdalen? Seks lagrettemenn melde seg, gav erklæring og sette opp eit dokument dei deretter sette segla sine under. Dei sanna at det var Einar Orkje, oldefar til Gunnar, som var førstemann frå Orkjeslekta som var eigar av Hauge. Etter han var det sonen Sæmund Einarson, og så hans son Elling Sæmundson, før Gunnar Ellingson hadde teke over og var kommen til Hauge for å ta i bruk garden. Dei la til at «dend femte er hans Børn». Det siste synest vise at Gunnar alt før 1577 hadde overdrege delar av Hauge til sine barn, som då var femte generasjonen i odelsrekkja.

Lagrettemennene fortalde og at «alle» kjente til «Orkjeteigen», den utsteina delen av Helset, som låg under Hauge. For å demonstrere kor sikre dei var på innhaldet i brevet, la dei til at Gunnar lett kunne ha fått mange fleire til å stadfeste innhaldet: om «ydermeere behof giøris da funger hand gierne 24 mændz Vidnisbiurd der om at det er vist og Sandigen og saa i Sandhed er som for stand er Skrefuit».

Dette dokumentet tok Gunnar med seg til tings og fekk det lest, stadfesta og ytterlegare forsegla på «Haugstad tingstuefue d. 31 May 78».

No hadde han tinglyst erklæring om sin eigarrett og odelsrett, og han hadde kunngjort erklæringa og kravet sitt for heile tingallmugen på Sunnmøre. Ingen hadde protestert. Då hadde Gunnar fått i hendene det han hadde bruk for, før han på ny kunne legge saka fram for lagmannen i Bergen og Gulating. Han stevna Klemet på Flo og hans medeigarar til å møte hos lagmannen i Bergen i juni 1579.

Hadde Gunnar vaksne barn i 1577, slik det synest framgå av brevet han fekk sett opp, kan han ikkje vere fødd stort seinare enn i første del av 1520-talet. Far hans Elling Sæmundson kan då vere fødd rundt 1490, og farfaren Sæmund Einarson var rimelegvis fødd rundt 1460. Då kan vi rekne med at oldefaren Einar Orkje har levd frå rundt 1420/1430. Kronologien kan passe med at Einar hadde teke over rettane til Hauge ein gong rundt midten av andre halvdel av 1400-talet. Det høver med den kronologien vi kan lese ut av fråsegna til dei tre lagrettemennene i 1561. Dei hugsa Oluf Guttormson, som

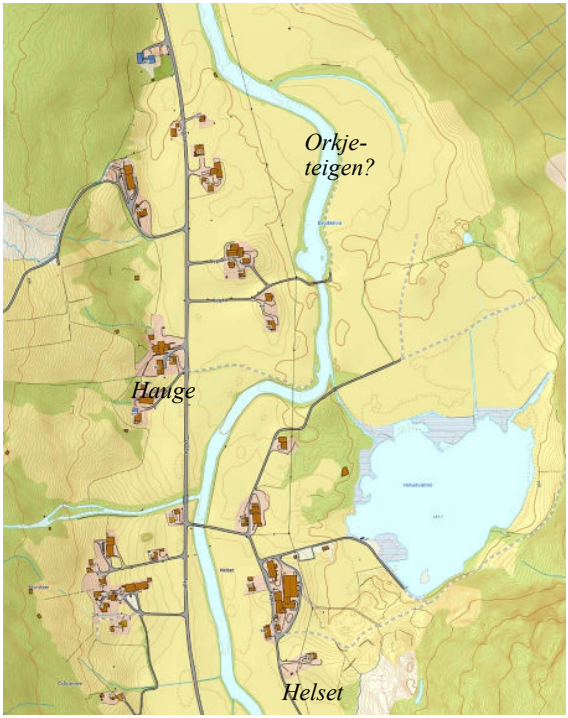

Kartutsnitt frå Norgeskart.no som viser Hauge og Helset i Sunnylvsdalen. Hauge ligg no-red for Helset, og Orkjeteigen må ha vore nord for tunet på Helset, og rett overfor Hauge. Namnet Orkjeteigen er ikkje lenger i bruk. Kartet viser at elva må ha endra løp. Orkjeteigen var nok ein gong «landfast» del av Hauge. Takk til Tor Myklebust som viste meg kartet og peika på kvar elveløpet ein gong må ha gått, og kvar Orkjeteigen kan ha vore.

kan ha vore i live rundt 1530 og som då var ein gammal mann og hans utsegn om Simon Kåreson som eigar av Hauge og teigen på Helset FØR Einar Orkje si tid.

Vi veit ikkje korleis relasjonen mellom Simen Kåreson og Einar Orkje har vore, bortsett frå at Simen ikkje kan ha vore faren til Einar. Etter reglane i Gulatingslova var det krav om at garden måtte gå **frå far til son** i seks generasjonar, før det vart odel. Etter landslova på 1270-talet vart kravet for å få odel sett til 60 år.

Lagrettemennene var klåre på at det var Einar som var første odelsmann til Hauge av Orkjeslekta, men kan hende overtok han garden etter ein svigerfar?

Vi veit ikkje kvifor Einar vart kalla «Orkje» og delar av eigedommen hans «Orkjeteigen». I Hjørundfjord på Sunnmøre finst fleire gardar kalla Urke, med uttale som kan likne på «orkje». Ragnvald Jonsson (nemnd 1263) står med tilnamnet «Urke» Norske Kongers Krønike. Han var frå Møre og førte eit av skipa som var med Håkon Håkonson på vesterhavsferda i 1263. Ragnvald har vore kobla både til Blindheim-slekta og til Smør-slekta, men kjeldene er usikre. Kan det ha vore slektskap mellom Ragnvald Urke og Einar Orkje? Det ligg drygt 200 år mellom dei.

Orkjeteigen ligg i dag på Hellsetsida av Bygdaelva, og slik har det sett ut i minst 500 år, men elva har i periodar fløymd, og elveløpet har ganske sikkert endra seg, «Orkjeteigen» må difor ein gong ha vore på Haugesida av elva, og var då sjølvsagt ein naturleg del av Hauge. Etter at elva endra løp, og denne teigen havna på motsett side av elva, var den framleis eigd av Hauge, Vitna gjorde eit poeng av at teigen var «utsteina». Den hadde landskylda rekna i fisk, på same vis som Hauge, ikkje i smør, som Hel-

set. Det var difor ikkje så rart at lagrettemennene visste at denne teigen var del av Hauge.

«Med vrang undervisning»

I juni 1579 møtte Gunnar på lagtinget i Bergen. Klemet på Flo og byborgaren Hans Klausen, som var medeigar i Augustinus-godset, var stevna, men Klemet møtte ikkje. Han hadde gjeve Anders Davidson fullmakt til å føre saka for seg. Vi kjenner innhaldet i eit dokument lagmannen sette opp etter at saka hadde vore for retten, og vi skjøner av det at det har vore høg temperatur og kvasse ord i tingstova. Lagmannen skreiv at det var «mange ord og tale som dennem Imellem Løb».

Av dommen ser vi korleis partane hadde argumentert. Gunnar har fortalt korleis han i år etter år hadde vore plaga av Klemet med stevningar og brev. Han vedgjekk å ha neglisjert fleire av dei, og han hevda han hadde hatt gode grunnar for å sjå bort frå krumspringa. Han hadde vore «u-Retteligen stefnt», sa han. For Hauge låg i Ørskog prestegjeld og Dale skipreide i Sunnmøre futedømme. Då vart det feil å stevne han til å møte i Stryn i Nordfjord. Ikkje hadde han fått den varslingsfrista som lova gav han heller. Lagrettemennene som Klemet hadde brukt, var frå Stryn, og kunne mistenkast for å vere slekt og vener av Klemet. Kunne dei forventast å ha best lokalkunnskap om eigarforhold og grenser i Sunnylven?

Klemet hadde heller ikkje teke dokumenta sine til tinglysing og publisering på Sunnmøre. Hadde han gjort det, kunne han møtt protestar om folk visste at han kom med falske påstandar.

Så la Gunnar fram sine dokument, der lokale lagrettemenn gjekk god for at Hauge var Hauge og hadde vore Hauge så lenge folk kunne minnast, og difor ikkje var eller hadde vore «Søndre Hellesem». «Alle» på Sunnmøre visste at det var Orkjeslekta som åtte både Hauge og Orkjeteigen på Helset, og at Gunnar var rett odelsmann av den slekta.

Gunnar peika på at «Hellesem» (Helset) låg på andre sida av elva. Han visste godt at Klemet var eigar av ein del av den garden, men der hadde ikkje Gunnar gjort krav på anna enn «Orkjeteigen», som han hadde lagt fram brev på at han var odelseigar til. Som konklusjon synest han ha avfyrt ei salve om at heile saka slik den var framstilt av motparten, var «vrang undervisning». Det er han sitert på i dommen.

Gunnar kunne ha peika på fleire andre moment som styrka hans sak, som at landskylda på Hauge var dobbelt så høg som på heile Helset, og at det difor var urimeleg om Hauge skulle ha vore underbruket. Landskylda på Hauge var rekna i fisk, men på Helset i smør. Det gav lita meining om det var snakk om same gard. Orkjeteigen hadde som Hauge landskyld i fisk, ein god indikator på at Orkjeteigen var og hadde vore ein del av Hauge lenge.

Anders Davidsen og Hans Klausen fekk legge fram sine prov på lagtinget. Dei kom med «mange gamle og nye Brefue, alle lydendis paa en gaard som heder Sødre Hellesem». Dei ville dokumentere at dei var eigarar av denne garden, men så lenge dei ikkje kunne prove at det var den garden som no bar namnet Hauge, kom dei ingen veg.

Og Gunnar hadde hatt rett i kritikken sin om prosessuelle feil, «endog en part af samme nye Brefue», var ikkje «lougligen tagne, til Tinge og paa Kirchebache, som det sig burde».

Gud som overdommar

Så hadde partane «viget … for dørren.», og det var opp til lagmann Axel Frederikson og lagrettemennene å avgjere tvisten. Vi ser at lagmannen ville gjere slutt på striden, som hadde pågått i om lag 20 år. Han skreiv i dommen at han og lagrettemennene hadde «Randsaget» saka, og då «Tychtis oss at dj Breve som forne Gunder fremlagde, vare Noget Skilligere endsom de andre Breve som Anders og Hans Klausen frembare». Konklusjonen måtte difor vere at «dend gaard som fornte Gunder paaboer haver i gammel thid været kaldet Houg saa velsom Nu». Gunnar sat på si eiga odelsjord, Klemet og hans folk hadde prøvd å ta odelsjorda frå han.

For å hindre vidare anke og ufred, skreiv lagmannen at om Klemet framleis ikkje var nøgd med dommen, så skulle han ta med seg seks lagrettemenn frå Oppstryn, gje Gunnar 14 dagars varsel, og så reise til åstaden Hauge. Då kunne Gunnar hente seks lagrettemenn frå Ørskog, og så skulle dei 12 mennene saman avgjere saka endeleg. Då måtte dei stå ansvarlege «for gud, og vere bekiendt for deris tilbørlige Dommere». Ville Klemet våge seg på slik voldgift, måtte han gjere det innan «Aar og dag». Reiste han ikkje sak innan fristen, skulle Gunnar og hans medarvingar ha Hauge «Klageløst i alle maader».

Ikkje noko tyder på at Klemet våga seg på voldgift. Slik saka stod kunne han lette verte skulda for svindel og falske påstandar. Det at han ikkje sjølv stilte på lagtinget, kan tolkast som at han visste kva veg det bar. Han har ikkje teke sjansen på voldgift med Gud som overdommar.

Så vart det tilsynelatande fred så lenge Klemet og Gunnar levde. Men vi ser av påteikningar at dokumenta i saka vart henta fram att i retten både i 1624, 1650 og 1720. Siste gongen var det «Orkjeteigen» som var tema. Vi har ikkje funne dokument som kan opplyse oss om det konkrete innhaldet i sakene i 1624 og 1650.

I 1720 gjorde Helsetmennene krav på å få overta Orkjeteigen vederlagsfritt, fordi dei i alle år hadde betalt skatt og andre avgifter av heile Helset!

Resultatet av rettssaka i 1720 vart at teigen vart skyldsett til 12 merker fisk, og at Helsetmennene skulle få bruke den og betale skatten av den, men Hauge skulle framleis ha rett til førstebygsel, tredjeårstake og landskyld av den. Dei var framleis å rekne som eigarar. Helsetmennene måtte ta heile sakskostnaden.

Hauge ligg langt frå fjorden, men den gamle landskylda var rekna i fisk. Fram til slutten av 1500-talet var ein våg fisk rekna lik ein laup smør eller to tønner korn. Men då prisane på varene endra seg, og ein laup smør kom til å tilsvara to våger fisk. Betalte ein i varer, skulle Hauge betale sine fire (fem med Orkjeteigen) våger fisk, men betalte dei landskylda i pengar, noko dei fleste etter kvart gjorde, vart det plutseleg berre halve utgifta! Hauge hadde hatt dobbel skyld av Helset fram til dette tidspunktet, men plutseleg skulle dei betale like mykje. Futen reagerte, og forlangte på 1620-talet at eigarane av Hauge skulle betale dobbel skyld, fordi garden var så «godt dyrka».

Fleire med «vrang undervisning»?

Hadde Gunnar på Hauge fått lese korleis bygdebokforfattarane har skrive om

han og om striden han var aktør i, hadde han truleg levert frå seg krasse kommentarar. «Vrang undervisning» kunne til og med ha vorte i mildaste laget.

Verst er Jacob Aaland. I bøkene om Innvik-Stryn viser han (side 177 i første band) til ei avskrift frå tingboka for Sunnmøre 1712-1720, og siterer lange delar av dokumentet Klemet på Flo la fram i 1578, men han tek ikkje med noko frå dei andre dokumenta som var framme og som det er avskrifter av i same tingboka. Han fortel heller ikkje at saka havna for lagmannen, at Klemet let vere å møte der og at det var Gunnar som vann saka. Han har heller ikkje teke med opplysningane om at det dokumentet han siterer så mykje frå, hadde så alvorlege formelle og reelle feil at lagmannen underkjende mykje av innhaldet i dokumentet, som lagmannen rekna som mindre «skillig».

Kan hende var det avskrifta Jacob Aaland bygde på, som var for knapp. Men framstillinga hans vart heilt feil, og mange har etterpå bygd vidare på desse feila.

P. A. Lillebø skreiv bygdebøker om Sunnylven og Geiranger. Han hadde fått med seg kva som vart utfallet av tvisten om Hauge, at det var Gunnar som vann og til slutt fekk fred for Øysteinsfolket. Men Lillebø har mistenkeleggjort dommen og har misforstått mykje av innhaldet. Han påstod at dokumenta viste at Hauge ein gong hadde vore del av Augustinusgodset, og at Einar Orkje hadde fått hand om Hauge gjennom ekteskap med Randi Øysteinsdotter, som hadde arva ein søsterlodd i Øysteinsgodset. Men denne Randi var truleg på alder med besteforeldra til Einar, så det er openberrt feil. Det dokumenta hevda, var at det var Klemet Flo som hadde fått sine rettar i Øysteinsgodset gjennom denne søsterlodden. Randi skal ha vore gift med Klemet Ivarson Hjelle i Nordfjord.

Feil som er komne på trykk viser seg vanskelege å verte kvitt. Andre har plukka opp det som Lillebø skreiv, og slik har det stadig komme nye og fantasifulle påstandar om Gunnar og Hauge.

Er Gunnar Ellingson på Hauge og Gunnar Ellendson «i Horningedal» same mannen?

Gunnar var kommen til Bygdadalen utanfrå, men dokumenta fortel ikkje kvar han var kommen frå. Vi veit namn på far, farfar og oldefar. Vi veit at oldefaren var kjend under tilnamnet «Orkje», utan at vi klarer å plassere han på ein gard eller i andre dokument. Vi kan rekna oss til at familien har hatt jordegods andre stader, sidan verken Einar, Sæmund eller Elling hadde busett seg på Hauge, der dei åtte 5 våger.

Svaret kan vere i eit brev datert 24. juni 1570, sett opp i samband med at ein søskenflokk hadde sett kvarandre møte på Sårheim i Breim. Dei hadde nett arva faren og det var spørsmål om fordeling av ein mindre del av jordegodset, ein halv laup smør i garden Hjelmset i Gloppen.

Alle mend som dette breff see eller høre læsis bekiendis wii efterskriffne Lauris Ellendsøn paa Berrim, Berdur Ollsønn paa Skreppenn och Anthonius Marcussøn paa Birckeloff, eidsuorne laugrettis mendtt paa Breim y Gymmestads skiprede y Nordfiordtt, att anno 1570. S: Hans tiidtt om sommerenn waare wy forsamblitt paa Saarim paa for^{ne} *Breim, sampt Siurd Ellendsønn*

Diplomet datert 24. juni 1570, no ved Spesialsamlingane, Universitetet i Bergen,

som boendis er y Sognn, medtt elldste och eniste søn wedtt naffnn Knud Siurdsøn, sammeledis och hans brødre som boendis ere paa Jøllster, wed naffnn Kore paa Boellsetter, Bord der sammesteds, och Lauris paa Berrim, som boendis er paa Breim, da hørdum och saum wy paa, att for^ne^ Siurd Ellendsøn opstodtt och tiillspurde for^ne^ sin søn sammeledis for^ne^ hans brødre, (om der waar nogenn aff dennom) som wiillde kiøbe dett punds leye som (hand) aatte y Hiellmesetter y Gloppenn preste gielld y Nordfiordtt, dertiill suarett de allesammen samdrecteliig, att thet waar enn suar long wey att løbe nedtt och kreffue landskyld i Gloppenn, der tiill medtt waar thett och saa liidett, att ingenn kunde were behiolpenn der medtt tiill sette boell, derfor da samtøckte de allesammen, att hand matte well selge huilckenn godtt mandtt thet som hand wiillde. Opstod da for^ne^ Siurd Ellendsøns søster wedtt naffn Solue Ellendsdaatter paa for^ne^ Saarim, och sagde for end thet skall komme wdarffuis eller y fremmit folckis hender da wiill ieg kiøbe thet och legge dig pening derfore, huilckitt de allesamen paa begge sider gierne och godueleligenn samtøchte, Sollde daa for^ne^ Siurd Ellendssøn for^ne^ sin søster Solue, for^ne^ punds leye y for^ne^ Hiellmesetter for xi gammell daler i gode pening. Dernest sollde och samme tiidtt, Gunnar Ellendson i Horningedall for^ne^ sin søster Solue med sin høstru och alle hans børns willie jaa och samtøcke #j punds leye och i for^ne^ Hiellmesetter for v gammell daler. och haffuer for^ne^ Solue betaltt for^ne^ sine brødre første pening och sidste, och thet som wdj theris kiøb er kommit medt skiøtnings aure, saa dennom well adttnøgedis y

alle. Thj skiøtte och affhende for-ne Siurd Ellendsøn och for^ne^ Gunnar Ellendsøn, for^ne^ halff andett punds leye y for^ne^ Hiellmesetter ifraa dennom, deris hustruer børn och sande arffuinger och wnder for^ne^ Solue Ellendsdatter hendis børn och sande arffuiuger, tiill euerdeliig egenn och odall medtt alle de lutter och lunder som tiilligger och liggit haffuer fraa forno och nyo, wdenn gards och inden, y skoff och marck, tiill fiells och fiere, inthet wndertagendis i nogenn maade, att thette saa wryggelig holldis skall for fødtt oc wfodtt der paa daa rachte de paa begge sider deris hender tiill samenn, och tiill ydermere stadfestning daa lader wy for^ne^ mend som haffuer hørtt deris for(or)d medtt wiille och widskab henge woris signeter her nedenn wnnder, som giortt waar aar och dag som fore siiger.

Hjelmeset måtte av dei fleste kunne reknast som ein god gard, med både skog (rett nok kalla «temmelig skoug» i 1626) og eit lakseverp, som i 1626 heller ikkje imponerte og vart omtala som «ringe». Ingen av brørne var interessert i å ta over eigardelen. Dei klaga over at det var for lang veg dit om ein skulle krevje inn landskyld, og den halve laupen var «saa liidett» at ingen av dei ville busette seg der, eller la sine barn overta det.

Då tok søstera Solveig ordet. Ho sa at før dette odelsgodset skulle komme ut or slekta, skulle ho kjøpe det. Alle brørne gav henne ja og ho betalte 11 gamle riksdalar til broren Knut for eit pund smørs leige, og fem til Gunnar for det halve pundet han var eigar av.

Vi får ikkje vite mykje om Ellend i dokumentet. Men han må ha døydd ikkje så lang tid før. Vi veit heller ikkje kvifor det var på Såreim dei møttest, for ingen av søskena budde der. Sjur, som må ha vore den eldste og odelsmann, budde i Sogn. Broren Gunnar må ha vore nest eldst. Om han står det at han var «i Horningedall», medan brørne Kåre og Bård begge var på Bolset i Jølster, og Laurits budde på Bergeim i Breim.

Sjur hadde med seg Knut, einaste sonen og arvingen hans, og den som stod som neste mann i odelslinja. Han var heller ikkje interessert i å ta over godset i Hjelmeset. For at Knut skulle vere myndig i 1570 må han ha vore over 20 år gammal. Han må difor ha vore fødd seinast ved utgangen av 1540-talet.

Solveig overtok jordparten i Hjelmeset i 1570, og sat nok med den i si levetid. Solveig kan ha vore fødd rundt 1530 og ho har truleg levd til rundt 1610. Så kom parten i eiga til Ragnhild Rasmusdtr, gift med Tore Mårdson på Veiteberg i Jølster. Ragnhild må ha vore dotter av Solveig og arva etter henne. 9. november 1638 selde Tore Klakegg og sonen Kristen 1 pund av det til Anders Paulsen Hjelmeset.

Av eit anna gammalt dokument ser vi at Ragnhild var dotter av Rasmus Anderson Kvile. Då skjøner vi at Solveig må ha vore gift med Rasmus Kvile., og då fell litt meir på plass. Rasmus overtok bruket på Kvile etter «Ellend po Qville», som står i skattelistene til 1567, og som i 1563 skatta 2 dalar for si halve jordegodsinntekt. Ellend på Kvile var einaste skatteytaren i Nordfjord i 1563 med det førenamnet, så vi kan vere ganske sikre på at det var «Ellend po Qville» som var faren til Sjurd, Gunnar, Kåre, Bård, Lauritz og Solveig, og som dei skifta arven etter sommaren 1570. Sønene til Ellend

betalte si halve landskyld i 1563 til liks med faren, så det kan ha vore skifta etter mora tidlegare. Det ser ut til at slekta sat med jordegods på Sunnmøre, i Nordfjord, Sunnfjord og Sogn.

I brevet frå 1570 får vi vite at Gunnar Ellendson «i Horningedall» selde parten i Hjelmeset *«med sin høstru och alle hans børns willie jaa och samtøcke* ». Broren Sjur hadde berre ein son står det, mens Gunnar hadde mange barn, og alle sa ja til å selje. Ingen av dei kunne tenke seg å bu på Hjelmeset, der dei i tillegg til odelsgodset kunne ha rekna med å få bygsle kyrkjegodset. Slik dei ordla seg og slik dei ordna seg, er det rimeleg å rekne med at dei alle hadde i utsikt betre levebrød andre stader.

Gunnar sin part i Hjelmeset kom på sal i 1605. Då var Gunnar Anderson «Gjølo» (Høylo) i Breim eigar, og han selde til Stener Andersdatter Hjelmeset og hennar mann Povel Knudsen, og det står at «hans Qvinnde er Rett Odels boren thill» denne parten! Då må det vere soneson og sonedotter til Gunnar Ellendson som dukkar opp i dette dokumentet. Dei var ikkje lenger skeptiske til Hjelmeset, og dei hadde teke odelsparten attende frå Solveig.

Elling og Ellend var former av same namnet, så Gunnar «Ellingson» på Hauge og Gunnar Ellendson i Hornindal bar same førenamn og same farsnamn, og dei var jamgamle. Begge hadde vaksne barn på 1570-talet og begge var jordeigarar og kom frå slekt som utan tvil sat med ganske mykje odelsgods.

Sett frå Breim var truleg ikkje Hellesylt rekna å vere så langt unna Hornindal. Frå Hornindal kyrkje til Hellesylt var det om lag to og ei halv mil. Frå Hellesylt til kyrkja i Ørskog var det om lag 6 1/2 mil. Det er samanhengande busetting frå Hellesylt til Hornindal, slik at det var lett for utanforståande å rekne det som eit område.

Det er svært nærliggande å tenkje seg at berre har vore ein Gunnar Ellendson i dette området på 1570-talet, og at det difor var Gunnar på Hauge i Sunnylven som hadde teke turen til Sårheim i Breim med kone og barn jonsokdagen 1570.

Vi finn ikkje ein einaste Gunnar i skattelistene for Nordfjord i 1567. I Hornindal dukka det opp ein Gunnar i skattelistene rundt 1600. Han budde på Frislid, men var leiglending. Farsnamnet hans er ikkje kjent, men sønene synest vere Jon og Rasmus. Det er vanskeleg å sjå at leilendingsbruket på Frislid på nokon måte skulle kunne reknast for å vere betre enn det odelsbruket på Hjelmeset Gunnar og alle barna hans takka nei til i 1570. Det var heller ikkje avskrekkande lang avstand frå Frislid til Hjelmeset, slik at det måtte vere råd å halde nok kontalt til å kunne få landskylda i hus.

Kan sikkert svar finnast?

DNA har gjennom dei siste to ti-åra vorte eit godt hjelpemiddel for slektsgranskarar. Ved hjelp av DNA vil ein kunne undersøke om to menn er av same farslinje.

Y-DNAet til Ellend og brørne på Såreim kjenner vi (R-Y139319). Det er mange nære treff i Sunnfjord, der modellane indikerer felles opphav i andre halvdel av 1500-talet eller tidleg på 1600-talet. Det er nært treff i Kvinnherad i Sunnhordland og om lag tilsva-

Orkjeslekta og Hauge i Sunnylven

Simen Korson,
eigar av Hauge, truleg fram til rundt 1470,

Einar Orkje
Eigar av Hauge,
Første odelsmann av Orkjeslekta, overtok
etter Simen, ikkje son, kan hende svigerson?

Sæmund Einarson
Andre odelsmann til Hauge

Erling Sæmundson
Tredje odelsmann til Hauge,
?Busett på Kvile i Breim, død før 24. juni 1570

?Sjur E. i Sogn	Gunnar Erlingson Fjerde odelsmann på Hauge (rundt 1520—etter 1600)	?Kåre E. Bolset, Jølster	?Bård E. Bolset, Jølster	?Lauritz E. Bergeim, Breim	?Solveig E. Kvile, Breim

rande avstand til treff på Gurskøya på Sunnmøre, begge med sikre slektstre attrende til andre del av 1600-talet. Modellane indikerer treff tidleg på 1500-talet. Det siste norske treffet er litt fjernare og til ein som budde i Eiker i Buskerud på 1600-talet. Slektskapet med han er indikert med felles opphav i første halvdel av Mellomalderen.

Vi får mange treff i Storbritannia med adelsslekta Cecil som budde i grenselandet mellom Wales og England rundt Vikingetida, og som i makt nådde toppen på 1500-talet med William Cecil, statsminister for Elizabeth I som Lord Burghley, og sønene hans, jarlane av Exeter og Salisbury. Modellane indikerer at det felles opphavet mellom dei og den norske greina er frå noko før Vikingetida.

Vi skulle hatt ei sikker mannsline etter Gunnar Ellingson Hauge og kunne ha testa y-DNAet der. Eg trudde eg hadde funne ei, og var svært glad då eg fekk ja til å teste to av dei siste mutasjonane i y-DNAet i lina til Ellend på Kvile. Det vart negativt svar. Det fortel oss at enten er hypotesa om at Gunnar Ellendson var son av Ellend på Kvile feil, eller så kan det ha vore ein dotterson og ikkje ein soneson som var starten på den mannslinja som no vart testa.

Vi veit vi har treff på Sunnmøre på 1600-talet. Jobben er å finne nye gode kandidatar.

Oppsummering

Gunnar Ellingson må ha vore innflyttar då han kom til odelsgarden sin Hauge i Sunnylven ein gong før 1561. Mykje tyder på at han var ein av sønene til Ellend på Kvile i Breim, og den «Gunnar Ellendson i Horningedall» som er nemnd i dokumentet arvingane sette opp i 1570.

Til deling mellom arvingane etter Ellend på Kvile må det ha vore eit jordegods på 10-15 laupar smør. Han har stamma frå ei sidegrein av den britiske adelsætta Cecil, men forfedrane hans i farslinja må ha vore i Norge i fleire hundre år før Ellend si tid.

Helge Jensen:
«Per i Træet» og etterkommerne på Øvre Landåstræet gård

Øvre Landåstræet gård sett mot sør, oppunder Landåsfjellet, i 1919. Gården ligger der fremdeles med adressen Øvre Sollien 49-51, men nå omgitt av boliger på alle kanter. I bakgrunnen til høyre sees gården Nordre Landås.

Denne historien bygger på en liten artikkel som naboen Moses Lægdene (1893-1977) skrev ned på sine eldre dager. Jeg ble nysgjerrig og gravde dypere ned i historien.

Øvre Landåstræet var på begynnelsen av 1800-tallet en husmannsplass under Landås hovedgård som ble eiet av Bergens stiftamtmann, Edvard Hagerup (1781-1853). Da han døde arvet sønnen, Herman Hagerup, husmannsplassen; og han solgte den videre samme dag han overtok. Den nye eieren trengte en pakter til å drive gården og han ansatte bonden Peder Nilsen (1822-1917) fra Øvstebø i Fana. Han flyttet inn med konen Ingeborg Olsdatter og to jentebarn. Da fjerde datter Johanne fødes i 1856, har Peder kjøpt gården og står oppført som selveier, og blir blant de lokale bøndene kalt for «Per i Træet». Peder og Ingeborg får i de neste 10 årene fem barn til, fire gutter og en jente – til sammen ni barn.

Det var flere grunner til å få mange barn: En av guttene dør, bare et par måneder etter fødselen, i 1861. Da nesteldste datter, Elisabeth, dør av «Tæring» (tuberkulose) i 1871, 18 år gammel; og odelsgutten, Nils Johan, 14 år gammel, dør av skarlagensfeber året etterpå, bestemmer antakelig familien seg for å ta kostnaden med et familiebilde for å ha et minne, i tilfelle flere dødsfall:

I 1880 gifter odelsgutten Jacob Elias (20 år) seg med Kari Olsdatter (25 år) fra Valle i Fana.
Da Kari var ungjente på gården Valle kom et taterfølge innom, og en av taterkjerringene ville spå Kari ved å lese

Foran sitter «Per i Træet» og konen Ingeborg, med yngstedatteren Ingeborg Karine mellom seg og yngstesønnen Peder Martin. Bakerst står de tre eldste jentene og nåværende odelsgutt Jacob Elias. Bildet er antakelig tatt i 1872.

i hånden hennes. Kari lo og kniste, men hørte nå på hva taterkjerringen spådde: Kari skulle bli gift til en gård langt derfra, og det skulle renne elver på begge sider av gården. Hun skulle få meget å gå gjennom, men skulle óg bli til megen velsignelse. Og i sannhet, hun fikk gå igjennom meget. Hun ble gift til en tungvint og brattlendt gård, og der renner en elv ned fra fjellet på begge sider av gården (Lægdebekken og Landåsfossen).

I 1881 får Jacob Elias og Kari en datter som døpes Ingeborg Elisabeth etter sin farmor; og da de får en gutt, Peder Olai, i 1882, overfører «Per i Træet» gården til odelssønnen Jacob, og Peder og Ingeborg blir kårfolk på gården, ca. 60 år gamle.

Jacob Elias er en driftig og gløgg kar og var blant annet med i kommunestyret.

Datteren Ingeborg Elisabeth dør, 2,5 år gammel, men i 1886 får de et nytt barn, som døpes Ole Nikolai. I 1887 får de sin andre datter som døpes Ingeborg, etter sin avdøde søster og sin farmor, men nå med mellomnavnet Berntine. Hun dør etter ett år, og som dødsårsak er det oppført «Kjertelsyge», som er tuberkulose i lymfekjertlene. De får sønnen Karl Johan i 1890, men han dør etter tre måneder pga. «Medfødt Svaghed» står det i klokkerboken, mens i ministerialboken står det «Bronchit». De får en ny sønn i 1892, som døpes Karl Johan etter sin avdøde bror, men også han dør før året er omme; årsak: «Slim paa Lungen» står det i klokkerboken, «Engelske syge» står det i ministerialboken.

1893 blir et begivenhetsrikt år for familien på Øvre Landåstræet:
24. april dør Jacob Elias' mor, Ingeborg Olsdatter, av «Brysttæring» (tuberkulose). En drøy måned senere får Kari og Jacob Elias sitt sjuende barn, en sønn, som døpes Elias.
6. august gifter Karis yngre søster, Anna, seg med Emanuel Kristiansen, og to dager senere nedkommer Anna

med en datter, som døpes Elisabeth Berntine. Siden Jacob Elias er fadder, er det nærliggende å anta at Elisabeth Berntine er oppkalt etter Jakob Elias sine to døde døtre.

For den videre historien er det kanskje av betydning at bruden er 30 år, mens brudgommen fremdeles er 16 år da jenten blir født, og fremover sliter med å skaffe sin nye familie en levelig inntekt.

I 1894 dør Jacobs sønn, Elias, knapt året gammel, av meslinger og påfølgende lungebetennelse.

18. februar 1895 dør Jacob Elias Pedersen, 35 år gammel, av «Lungetæring». Han er da den fjerde personen i familien som dør av en tuberkuloserelatert sykdom. Før året er omme har enken Karis søster, Anna og Emanuel fått tvillinger, og Kari er fadder for den ene gutten, Ingvald.

Knappe to år senere, i 1897, får Anna og Emanuel sitt fjerde barn, en datter, Agnes Emilie; og både Kari og hennes eldste sønn, Peder Olai, på 15 år er faddere.

Muligens er det nå Kari får aksept fra sin søster Anna om å få ta til seg hennes eldstedatter, Elisabeth Berntine. Kari har mistet fem av sine sju barn (deriblant begge sine døtre som Elisabeth Berntine er oppkalt etter), og siden mannen, Jacob Elias, er død, blir det sannsynligvis ikke flere barn. Samtidig eier hun en gård og har en ganske sikker økonomisk fremtid (i forhold til søster Anna).

Lisa, som 4-åringen Elisabeth Berntine kalles, flytter inn på Øvre Landåstræet. Siden hun ikke har jevnaldrende å leke med, får hun en geitekilling. Denne kler Lisa på og av og kjører rundt i en liten vogn, som en annen dukke.

Så hendte det en dag (18. april, 1898) småjenten var ute og lekte alene med killingen sin og dro den i vognen – de trodde at hun hadde gått baklengs – og gikk direkte ned i en stor, åpen brønn. Da de voksne kom ut, sto killingen på brønnkanten og mekret og bar seg. Lisa var druknet. Da hun skulle begraves og likfølget gikk til kirkegården, ca. 2 km, fulgte killingen med, og sto på steingjerdet, som omga kirkegården, og mekret mens presten forrettet.
Året etter får Karis søster, Anna, og Emanuel sitt femte barn, en jente som døpes Elisabeth Berntine, etter sin druknede søster; og Karis eldste sønn, Peder Olai på 16 år, er fadder.

(En litt pussig detalj fra kirkebøkene er at Anna, som er født 25.05.1863, oppgir 1864 som sitt fødselsår når første barnet døpes. Når tvillingene døpes oppgir hun 1866 som sitt fødselsår og når fjerde barn døpes, 1868. Ved dåpen av sitt femte barn oppgir Anna at hun er født i 1870. Så i løpet av seks år er hun «gjort seg» sju år yngre!)

Under to år senere, i 1901, dør odelssønnen på Øvre Landåstræet og fadderen til Elisabeth Berntine, Peder Olai, 18 år gammel, av «Lungetæring» (tuberkulose).

Karis eneste gjenlevende barn, sønnen Ole Nikolai, dør av «Lungetæring», 24 år gammel, i 1910.

Karis svigerfar, «vilkårmand» og enke-

mann Peder Nilsen Landaastræet/«Per i Træet» dør av «Alderdomssvaghed» i 1917, 95 år gammel.
Nå sitter Kari (72 år) barnløs tilbake på Øvre Landåstræet. Antakelig har hun et par gårdsdrenger og et par tjenestepiker, så da hun året etter får en forespørsel fra eiendomsselskapet A/S Ny-Bergen om å selge gården, så takker hun «Ja» til det.

14. april 1919 undertegner hun salgskontrakten, og det er slutten på gårdsdriften på Øvre Landåstræet. Hun flytter fra gården, og i 1920 bor det en lærer ved Bergen offentlige Sjømandsskole med sin kone og tre barn, pluss tjenestepike, i våningshuset, og i 1922 er låve og fjøs bygget om til bolig for arkitekt Sigurd Lunde, som var direktør for A/S Ny-Bergen.

Det fortelles at Kari var et fromt og fint menneske, som aldri beklaget seg over sin skjebne. Da hun flyttet tok hun med seg sine to tjenestejenter. Den ene var hos henne til hun døde, den andre også i mange år, til hun giftet seg og tok med seg den gamle konen til sitt nye hjem.

Kari levde til hun var over 80 år og hadde det godt i sin alderdom.

<u>En liten tilleggshistorie om den unge Emanuel Kristiansen, som blir far, 16 år gammel:</u>

Emanuel ble født 17. oktober 1876 i Årstad kommune. Ved dåpen 24. desember skrives navnet som «Imanuel» med mellomnavnet Christian og han er ført inn som «uægte». Moren er husholderske Ingeborg Steffensdatter (33 år), og som far oppgis «Afdøde Enkemand» Christian Salomon Carlsen (60 år).

Ved folketellingen i 1875 oppgis husholdet som: Husfader Christian Carlsen (f. 1817) «Enkemann, Inderst og Snedker» i Jebsens Sæbefabrik i Møllendal, Husholderske Ingeborg Steffensdatter Mosevold (f. 1844) Ugift, Augusta Severine Kristoffersdatter (f. 1870) «Hendes datter» (Uægte), Ingeborg Ellingsdatter Mosevold (f. 1816) «Hendes moder, Forsørges af No 12» (Chr. Carlsen).

Da enkemann Christian Carlsen hadde gjort sin husholderske med barn i 1876, valgte han en annen løsning enn giftermål. Sju uker etter sønnens fødsel, og knappe tre uker før dåpen, begår Christian Carlsen selvmord, og i Ministerialboken står det «Aflivede sig ved hængning», den 2. desember 1876.

<u>Kilder:</u> Digitalarkivet. no

Yngve Nedrebø:
Stadsporten—monument over mislykkede felttog

Gjennom snart 400 år har de reisende som har kommet over Kalfaret mot Bergen passert «Stadsporten», enten gjennom selve portåpningen eller—i nyere tid—på utsiden av den. Stadsporten har vært et av byens landemerker og har stadig vært avbildet på postkort. I en lang periode brukte Bergens Tidende den som del av sin logo.

Stadsporten sett fra sør i november 2021, under kjærkommenoppussing.

På ytterveggene står det flere tavler med informasjon om bygningen, og på den ene på sydveggen kan det tydes:

«Anno 1628 den 6. Augustie loet Erlig og Welbyrdig Mand Olef Parsberg til Jernet, Kongelig Mayestets: Høfens Mand paa Bergenhuus, lige den Første Steen til Fundament oc Bygning til denne Port, hvilcket skede Kongelig Mayestets til Ære oc denne Bye oc Menigheit til fremdelis Gaffen oc Beste. Gud Allermegtigste lade den sta udi Fred oc Runde indtil vor Herris Jesu Christi Dag. Amen. Præsente Domino Zebaot. Arenea Muurus. Hin geth die Zeit, Hier komt der Todt, O, Mensch, Thue Recht Und fürchte Got».

Teksten forteller at det var Oluf Parsberg (1590-1661) som la ned grunnsteinen til bygget, og at bygget var oppført til ære for kong Christian IV, og til beste for byen og innbyggerne.

Gjennom flere hundreår har det vært klaget over dårlig vedlikehold av bygningen, men Stadsporten er blitt

stående, og er nå utvilsomt regnet som en av byens historiske klenodier.

Som forsvarsanlegg har den flere ganger vært latterliggjort, ikke helt uten grunn. Holberg skrev at det dårlige vedlikeholdet kom av at «man tillands sig intet fiendtlig har at befrygte».

Nå skal vi forsøke å avdekke hva som var grunnen til at man lot bygge den. Det var ganske åpenbart i panikken som oppstod da lokale, nasjonale og internasjonale begivenheter krysset hverandre under Tredveårskrigen og da man i København og Bergen måtte se for seg reell fare for invasjon fra de keiserlige styrker og I så fall måtte terror mot sivilbefolkningen påregnes.

En av følgene av tredveårskrigens uheldige gang for Danmark-Norge var at det i januar 1628 ble bestemt at det skulle opprettes en egen norsk hær, bygd på utskrevne mannskaper. Noen måneder senere og med utgangspunkt i den samme virkeligheten ble det satt i gang arbeid med en rekke festningsverk i Bergen. Stadsporten var et av dem.

Oluf Parsberg var blitt utnevnt til lensherre på Bergenhus i mars 1627. Da den norsk hær ble organiusert i januar 1628 ble han utnevnt til oberstløytnant og sjef for Bergenhusiske regiment.
Som sjef for regimentet hadde Oluf Parsberg ansvaret for å sørge for forsvarsanleggene i og rundt Bergen. Det tok han på alvor og det var i forbindelse med dette ansvaret at han la grunnsteinen for Stadsporten den 6. august 1628. Porsten var del i planer som var

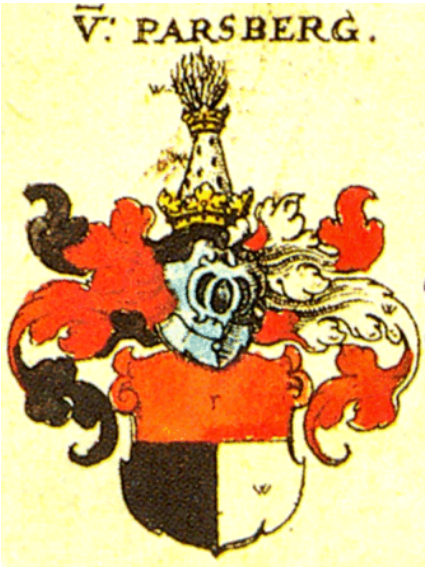

Slekten Parsbergs våpenskjold. Slekten kom fra Bayern, og døde i mannslinje ut i 1730. Oluf Parsbergs sønn Christoffer ble opphøyet til greve i 1671.

ambisiøse nok. Man ville få bygget en skikkelig bymur fra Stadsporten forbi Lunggården og helt til Nordnes. Slike bymurer var vanlige rundt om i Europa, og det kunne derfor være en forståelig tanke også i Bergen, i hvert fall om man hadde sin erfaring fra utlandet.
Oluf Parsberg ble ikke lenge i Bergen, for han overtok Trondheim slottslen i 1629. Der ble han værende til 1642, da han ble flyttet til Båhus og var der under krigen mot svenskene 1643-1645. Seinere ble han forlent med Skanderborg 1646-1650 og Vestervig 1650-1661, begge på Jylland. Fra 1640 var han medlem av Riksrådet, og til tider en sentral aktør I intrigene som utspant seg i den kongelige familie..

Tredveårskrigen og dens danske fase 1626-1629

Reformasjonen hadde ført til store endringer i Europa, og den hadde resultert i langvarig strid og kriger. Det tysk-romerske riket bestod av en mengde små og selvstendige fyrstestater, der keiseren hadde minimal reell makt. Gjennom fredsavtalen i Augsburg i 1555 var det blitt avklart at fyrstene i det tysk-romerske riket stod fritt til å velge religionsform for sin stat. Innbyggerne ble bundet av fyrstens valg, men det skulle stå dem fritt å flytte, om de ikke ville underordne seg fyrstenes religionsvalg.

I årene etter 1555 hadde de lutherske fyrstene utvidet sine områder, og en stadig større andel av befolkningen i keiserriket var lutheranere. Keiserne var katolikker, og de måtte med stadig økende misbilligelse og uro se på at de fikk et stadig mer luthersk rike.

Den tysk-romerske keiseren var også konge av Bøhmen, men da Ferdinand II tiltrådte som ny keiser i 1619, ble han utfordret som bøhmisk konge av den lutherske kurfyrst Fredrik av Pfalz (1596-1632), som ble kåret til konge av Bøhmen og som gjorde Bøhmen til luthersk stat. Det utløste krig, der keiseren ble støttet av pavemakten og Spania. I 1620 seiret keiserens styrker, og Ferdinand ble gjeninnsatt som bøhmisk konge. Gjennom det utfordret keisermakten lutheranerne, og «tredveårskrigen» var begynt.

Krigen gikk heller dårlig for lutheranerne, og midt på 1620-tallet manglet protestantene en felles leder. Etter en tid lot kong Christian IV av Danmark-Norge seg smigre til å stille seg som anfører for den protestantiske allian-

Christian IV kom på tronen i 1588, 11 år gammel. Han ble sittende som konge i nesten 60 år.

sen. Christian var hertug av Holstein, og slik allerede en aktør med plassering innenfor det tysk-romerske riket. Han så nok for seg at han kunne utvide sin verdslige makt i Tyskland gjennom krigsinnsats. Kanskje var han også bekymret over at svenskene hadde fått en konge med tydelige maktambisjoner, og en som kunne bli en farlig utfordrer. Holland og Storbritannia lovet støtte. Det danske Riksrådet var derimot slett ikke enig med kongen i hans militære ambisjoner. Han brydde seg ikke om å høre på dem, og gikk inn i krigen. Det ble den «danske fasen».

Kong Christian samlet en hær av leietropper, og mønstret rundt 20.000 mann da han og hans styrker sommeren 1626 invaderte tysk område. Keiserens styrker hadde beleiret den protestantiske byen Göttingen, og Christian

Keiser Ferdinand II (1578-1637) hadde gått på jesuittisk skole, var sterkt anti-protestantisk, Han var tysk-romersk keiser 1619-1637 og konge i Bøhmen.

ville nå komme de beleirede til unnsetning.

Men felttoget virker dårlig forberedt for danskene var raskt i ferd med å gå tom for proviant. Det svekket soldatenes kampmoral og danskene var raskt havnet i en potensielt vanskelig situasjon. Kong Christian ville fortsatt ikke høre på rådene til rådgiverne, stod på sitt og lot styrkene angripe. Det gikk dårlig. De ble slått tilbake og valgte å forskanse seg ved Lutter am Berenberg, like sør for Hannover.

Keiserens styrker ble sendt dit og det ble et voldsomt slag 17. august 1626. Begge hærene, som tallmessig var om lag jevnstore, var oppstilt i klassisk slagorden med infanteri i midten og kavaleri på fløyene. Danskene hadde plassert sine styrker på et vanskelig tilgjengelig høydedrag, og fra denne gunstige posisjonen begynte kampene lovende for kong Christian og hans menn. Etter en kort artilleriduell gikk den katolske general de Tilly til angrep, men styrkene hans fikk raskt vansker og ble slått tilbake. Oppildnet av den tilsynelatende suksessen valgte mange av kong Christians menn å forlate sine stillinger på høydedraget for å forfølge fienden. Men general de Tilly omgrupperte og slo voldsomt tilbake. Da måtte danskene snu og forsøke å komme seg tilbake i sine opprinnelige stillinger. Det ble kaos, og keiserens menn fikk raskt overtaket og den danske hæren ble påført store og smertelige tap. Kong Christian mistet svært mange menn, og da han så hvor det bar, flyktet han. Da hadde han bare med seg 80 kavalerister.

Christian og restene av hæren hans flyktet nordover og hjemover. Albrecht von Wallenstein (1583-1634) kommanderte sin hær, undergitt keiseren for anledningen. Han forfulgte danskene. von Wallenstein kom fra Bøhmen, og var oppdratt som lutheraner, men hadde ved krigsutbruddet i 1618 valgt å gå i keiserens tjeneste. Han hadde reist sin egen hær, og hadde fått keiserlig «tillatelse» til å plyndre. Det gjorde soldatene hans til gangs – i Guds navn. von Wallensteins styrker tok Mecklenburg, Pommern og til sist Jylland. De brente, ranet, voldtok og drepte. Deler av hæren nådde helt til Skagen på Nord-Jylland, og de ønsket selvsagt å ta Sjælland og Fyn - og ellers alt som kunne være verdt innsatsen. Problemet til von Wallenstein var at han manglet flåte. Det stanset framrykkingen, i hvert fall foreløpig. Styr-

Albrecht Wenzel Eusebius von Wallenstein (født 14. september 1583, myrdet 25. februar 1634) , katolsk hærfører.

kene hans beleiret Stralsund ved Rügen i håp om å få tak i den flåten de så langt hadde manglet. Det stoppet der. Byen forsvafrte seg mesterlig, og fikk støtte fra Danmark og etter hvert også fra Sverige, som inngikk forbund med Stralsund. Det hjalp ikke at keiseren utnevnte von Wallenstein til «generaladmiral».

Kong Christian måtte etter hvert vurdere den fortvilte situasjonen. De vervede soldatene hadde vist seg å være lite pålitelige og hadde vist seg å være direkte farlige for sitt eget lands undersåtter, da de herjet og plyndret etter nederlaget på slagmarken. De hadde herjet danske områder minst like mye som keiserens soldater. Store landområder i Holstein og på Jylland var svidd av og lagt øde. Noe måtte skje—og det raskt.

Derfor kom ordren om å opprette en norsk hær med fire regimenter med utskrevne soldater, en oppsetning med i alt vel 6000 mann. Og det ble satt i gang arbeider med lokale festningsanlegg, blant annet i Bergen. Stadsporten og bymuren i Bergen skulle på plass på grunn av redselen for invasjon av de keiserlige styrkene.

Under tredveårskrigen tok man i bruk systematisk terror mot sivilbefolkningen. Det hadde stort sett vært fraværende i tidligere kriger på det europeiske kontinentet. Herjingene utløste store flyktningestrømmer, og i Bergen merket man en sterk økning i innvandringen fra Tyskland og Danmark gjennom krigsårene. Flyktningene kunne nok levende fortelle om det de hadde flyktet fra. I lys av dette er det forståelig at man også i sjøfartsbyen Bergen fikk et ønske om å beskytte by og befolkning.

Christian IV drømte om revansje. Sommeren 1628 var Stralsund fortsatt beleiret av keiserens styrker, og så lenge von Wallenstein kunne få tilgang til krigsskip, representerte det en alvorlig fare for Danmark-Norge. Christian IV bestemte seg for å slå til på ny. I slutten av august 1628 gikk han i spissen for en hær i land på Usedom i Pommern, like øst for Stralsund. Danskene tok seg raskt inn i den vennligsinnede byen Wolgast og forskanset seg der. Albrecht von Wallenstein så faren og flyttet sine styrker østover mot Wolgast

Hærene møttes 2. september 1628 på slettene rett vest for Wolgast. Den danske hæren bestod av 6000 leiesol-

dater, der rundt en firedel var kavalerister. Wallenstein gikk til angrep med knapt 8000 soldater. Han hadde som tidligere med kanoner, og kunne ved hjelp av dem nok en gang skape ødeleggelse og panikk i de danske rekkene.

Danskene kom raskt på defensiven da von Wallenstein angrep de danske flankene. Det gikk ille for danskene, som skal ha mistet 1000 mann i løpet av slaget, og i tillegg ble 600 danske soldater tatt til fange. Danskene trakk seg tilbake og inn i byen. Fiendehæren fulgte etter, brente og herjet. Ytterligere 500 danske soldater ble tatt til fange i Wolgast.

Nok en gang måtte kong Christian ta til flukt. I ly av mørket kom han og restene av hæren hans seg tilbake til skipene på Usedom. De hastet hjem. Christians tid som leder for protestantene var over. Det gjenstod å forhandle fram en fredsavtale med keiser Ferdinand.

Etter krigens danske fase stod keiseren igjen som ubestridt seierherre og han lot proklamere «restitusjonsediktet» 6. mars 1629, der han satte avtalen fra Augsburg fra 1555 til side, og la til rette for at store deler av keiserriket igjen kunne bli katolsk. Maktbalansen i Europa var endret.

Ved freden i Lübeck 12. mai 1629 ble det satt punktum for den danske krigsinnsatsen under Tredveårskrigen. Freden kostet! Christian fikk igjen Jylland, men måtte betale 2 millioner riksdaler og avstå hertugdømmet Holstein i 10 år. Han måtte gi opp posisjonen som protestantenes leder og garantere at han skulle holde seg ute av krigen for godt.

Fredsavtalen var dyr, men likevel følte kong Christian IV trolig en lettelse. Keiseren hadde krevd både Slesvig, Holstein og Jylland. Keiseren så nok faren forbundet med at Christian IV kunne alliere seg med Gustav II Adolf av Sverige, og den svenske kongen signaliserte sterke ønsker om en allianse, men Christian valgte å avstå. Riksrådet hadde vært motstandere av krigseventyrene hans, men nå sluttet de opp om kongen, og bidrog til å skaffe midlene slik at fredsavtalen kunne oppfylles.

Lokalt i Bergen gav fredsavtalen anledning til å senke skuldrene. Faren for en keiserlig invasjon på norsk jord framstod som langt mindre enn før. Samtidig ville mye av rikets finanser gå til å betale for freden. Det var mindre midler igjen å bruke på forsvaret. Arbeidene med Stadsporten og byens festningsanlegg ble nedprioritert.

Den svenske fasen (1630-1634)

I Tyskland spredte det seg frykt blant protestantene. Deres trosretning så ut til å gå mot undergang. Selv de nordlige lutherske statene var i ferd med å bli katolske igjen. Frykten nådde Sverige og også det katolske Frankrike, som mislikte at keisermakten var i ferd med å vokse.

Det var duket for nye aktører og nye allianser. Alt i 1628 hadde kong Gustav Adolf sikret seg støtte i det svenske riksrådet for å gå inn i krigen. Han fikk det stadfestet i 1629. Han ivret for et forbund med Danmark-Norge. Svenskene søkte allierte i Tyskland, og var i en periode forbundet med Sachsen.

Gustav II Adolf (1594-1632) var kommet på tronen alt i 1611. Han arvet et rike som var svakt og fattig, og som lå i krig med alle sine naboriker. Men den

unge kongen hadde ualminnelig gode rådgivere og greide i løpet av sin relativt korte regjeringstid å modernisere både hæren, rettsvesenet og administrasjonsapparatet i Sverige. Han gjorde Sverige til en militær stormakt.

Axel Oxenstierna (1583-1654) var blitt rikskansler da den mindreårige Gustav Adolf kom på tronen, og han var den mest sentrale personen i det svenske statsstyret ikke bare gjennom Gustav Adolfs tid, men også i Kristinas (1626-1689) tid som dronning 1632-1654. I perioder var Axel Oxenstierna formelt «vise-konge» og han var i dronning Kristinas unge år reell regent både i Sverige og over de svenske besittelsene i Tyskland.

I 1630 var svenskene klare til å ta lederskapet for lutheranerne. De hadde samlet en stor hær og var godt organisert. De hadde utviklet en ny og mer fleksibel stridsorganisering, ledet av noen unge og svært dyktige hærførere. Svenskene hadde alt gjennom flere år bygget allianser i Tyskland, og de hadde alliert seg med Frankrike.

Svenskene gikk i land på tysk jord med rundt 13.000 mann. Keiserens hærførere var opptatt med andre oppgaver, og tok knapt svenskene på alvor. De kunne derfor bygge seg opp uten alvorlige angrep. De marsjerte sørover og inngikk en allianse med Sachsen. Da svenskene endelig møtte den keiserlige hæren 17. september 1631 i Breitenfeld ved Leipzig kunne de mønstre 42.000 mann.

Keiserens hovedarmé var ledet av general J. S. de Tilly (1559-1632) og bestod av 35.000 mann. de Tilly organisertse sin hær på tradisjonelt vis, og satset på å drive de svenske styrkene tilbake gjennom et massivt artilleriangrep etterfulgt

Gustav II Adolf, etter sin død gitt tilnavnet «den store», svensk konge 1611-1632

av flankeangrep med kavaleri. Svenskenes hær var delt opp i mange mindre avdelinger, der disse lett kunne flyttes og styres. Det svenske infanteriet hadde med seg lette kanoner. Svenskene fikk overtaket, og da de også lyktes med å ta kontroll over det keiserlige artilleriet og snudde ildkraften mot keiserens egne tropper, var slaget avgjort i svensk favør.

Kong Gustav Adolf kommanderte selv en del av sin hær, og han var ikke redd for å kaste seg rett inn i aktiv kamp. Keiserens menn flyktet, og mange av dem ble slaktet ned. På få timer var den keiserlige hæren nesten tilintetgjort. Da de Tilly noen dager seinere holdt opptelling, hadde han bare 7000 mann igjen. 28.000 mann var borte, De var drept, såret, flyktet eller desertert. Kei-

serens soldater hadde gjort seg så forhatte blant lokalbefolkningen at flere tusen av soldatene etter sigende skal ha blitt drept mens de var på flukt.

Svenskene hadde seiret ved bruk av kløkt like mye som gjennom styrke. De hadde imponert, og et av resultatene ble at nye soldater strømmet til. Svenskene hadde mistet 5500 mann i slaget, men kom ut av det med vesentlig større mannskapsstyrke enn den de hadde hatt før. Slaget ved Breitenfeld markerte et vendepunkt i tredveårskrigen.

I året som fulgte kom en rekke mindre slag. Svenskene tok seg langt sør i Tyskland, og hadde en klar strategi: de forsøkte å sikre seg kontroll over alle de store elvene. Elvene var de viktigste transportårene i Tyskland, og den som behersket elvene, kontrollerte forsyningene.

Det neste avgjørende slaget stod 15. april 1632 ved Rein, helt sør i Tyskland. Igjen viste svenskene seg overlegne, og etter at general de Tilly var blitt dødelig såret av en kanonkule, valgte keiserens hær å trekke seg ut. Svenskene var da i ferd med å lokke dem i en felle. Ved at de plutselig trakk seg ut, unngikk de den tilintetgjørelsen svenskene hadde planlagt for dem. Keiserens hær hadde tapt slaget, mistet generalen, men hadde mesteparten av styrkene sine intakte.

von Wallenstein var kommet på kant med keiseren, og hadde trukket seg tilbake fra aktiv tjeneste. Etter at de Tilly var død lot keiseren von Wallenstein hente tilbake som øverstkommanderende.

Etter en del mindre slag møttes hærene 16. november 1632 ved Lützen, nær Leipzig. Svenskene fryktet at de kunne få kuttet forsyningslinjene til Østersjøen, og følte seg tvunget til kamp. De to hærene var jevnstore, med rundt 19000 mann. En del av den keiserlige hæren var sendt bort, men hastet tilbake da de fikk kjennskap til svenskenes angrep. von Wallenstein hadde forskanset seg. Det var tåke og dårlig sikt, og i løpet av dagen vippet overtaket begge veier. Kong Gustav Adolf ville oppildne styrkene sine og red i spissen for smålendingene inn i sentrum av kampene. Han ble såret av et skudd i armen, og etter hvert ble han isolert og påført stadig nye sår til han til sist ble drept av et skudd gjennom tinningen. Keiserens menn tok seg tid til å plyndre liket, men begynte så å trekke seg ut. Mange hadde ønsket livet av kongen. Det har vært antydet svik.

101. Jean Tjerclaes de Tilly, keiserlig Hærfører.

Jean T. de Tilly (1559-1632) ledet den keiserlige hovedarmeen til han døde etter skuddskade i 1634.

von Wallenstein gjorde en vurdering av situasjonen etter at han hadde fått kunn-

skapen om kong Gustav Adolfs død. Han mente risikoen for ham og hans hær var for stor, og valgte å flykte med sine gjenværende menn. Da man kunne gjøre opp regnskapet viste det seg at tapene var omtrent like store på begge sider. Men det var keiserens menn som hadde flyktet, så det framstod som en knapp svensk seier.

Det skal ha vært mange som følte lettelse da Gustav Adolf var død. Selv blant svenskenes allierte var det dem som hadde fryktet svenskenes store suksess.

105. Johan Baner, svensk Hærfører.

Stormakten Sverige

Svenskene hadde hatt både religiøse og politiske motiv for å invadere Tyskland og engasjere seg i krigen. De fryktet at et sterkt tysk-romersk rike skulle knuse lutheranerne, men de så også at de kunne tjene svenske interesser ved å legge under seg land og skaffe seg økonomisk innflytelse rundt hele Østersjøen.

Gustav Adolf hadde knyttet til seg unge offiserer som hadde skaffet seg militær erfaring ute i Europa. De svenske styrkene ble kjent for å ha god disiplin, soldatene viste jevnt over stort mot og de støttet seg på et mobilt og effektivt artilleri. De fortsatte etter at kongen var død.

Feltmarskalk Gustaf Horn (1592-1657) overtok kommandoen over de svenske styrkene etter Gustav Adolfs død. Han ble tatt til fange under slaget ved Nördlingen i 1634, og han ble da erstattet av Johan Banér (1596-1641) om øverstkommanderende. Banér hadde samlet erfaring som soldat i flere land før han kom hjem til Sverige og gjorde en rask karriere som offiser. Han fikk plass i Riksrådet i 1630, og ble utnevnt til generalmajor 35 år gammel.

Banér var ikke bare modig, han var også en fremragende organisator og taktiker. Han fikk ord på seg om å være et militært geni, som også benyttet seg av avledning og desinformasjon for å forvirre fienden.

I 1634 var de fleste trøtte av krigen. Alle parter hadde lidd enorme tap og var svekket. Sivilbefolkningen hadde lidd mest. von Wallenstein ville forhandle med svenskene. Det skremte keiseren, som kanskje så for seg at von Wallenstein vurderte å bytte side. Han beordret von Wallenstein likvidert. Ordren ble utført.

Selv om svenskene hadde flere suk-

sessrike seire og var kommet seg langt inn i Tyskland (helt frem til Böhmen), var de trøtte av krigen. Det samme var den tyske keiseren. Det ble inngått en fredsavtale i Praha i 1635. Man gikk tilbake til de avtalene som var inngått i Augsburg i 1555. De protestantiske og de katolske landområdene skulle være slik som de de hadde vært midt på 1500-tallet.

Det ble satt forbud mot private hærer. Det ble dannet en forent hær av alle de tyske statene til en tysk-romersk hær. Tyske fyrster fikk ikke ha allianser seg imellom. Kalvinismen ble legalisert.

Freden i Praha ordnet opp i de religiøse konfliktene, og det lå til rette for at det skulle bli roligere i Europa. Men ikke alle var fornøyde. I katolske Frankrike, som hadde vært alliert med Sverige, var man redd for at Habsburgerne fikk for mye makt. Dermed brøt krigshandlingene ut igjen.

Johan Banér fikk i oppgave å opprette og utdanne en ny armé. Krigen blusset opp igjen. Slaget ved Wittstock i 1636 ble en av Banérs største bragder. Han delte opp sin venstre flanke og sendte et korps for å angripe fienden bakfra Det holdt på å gå galt fordi korpset ble forsinket, men det dukket opp akkurat i siste sekund og avgjorde slaget da de svenske styrkene holdt på å vike. Han ledet også en fremgangsrik tilbakemarsj til nordre Tyskland året etter. Banér deltok også i slagene ved Chemnitz i 1639 og ved Pressnitz i 1641, som begge gav svenske seire. Men Banèr var syk og døde i mai 1641. Han ble etterfulgt som øverstkommanderende av Lennart Torstensson (1603 -1651), som allerede som 29-åring var blirr general.

Lennart Torstensson, svensk artillerigeneral i en alder av 29 og og feltmarskalk fra 1641.

Ny krig og Stadsporten ble gjort ferdig

Mens krigen gikk sin gang, hadde arbeidet på Stadsporten i Bergen fått stå i bero. Men i 1643 ble Danmark-Norge på nytt truet. Svenskene var ikke lenger fornøyd med å føre krigen på tysk jord. De angrep Norge. Denne krigen varte i to år, og er i Sverige kalt Torstensonkrigen, mens den i Norge er kalt Hannibalfeiden, etter stattholderen Hannibal Sehested (1609-1666) som var norsk øverstkommanderende.

Krigen endte med freden i Brømsebro i 1645, og Danmark-Norge måtte avstå Jemtland og Herjedalen, Gotland og Øsel, og skulle ha Halland i 30 år. Bygdene Idre og Särna, øst for Elverum, var blitt svenske i 1644.

Krigen utløste nye arbeider på Stadsporten, Henrik Thott (1606-etter 1676) var lensherre på Bergenhus da byggingen av Stadsporten ble fullført 1645-1646. Bygningen fikk skanser, vollgrav og vindebro. Oppe i andre etasje, over hvelvingen, ble det innredet vaktstue. Det var lagt planer om en bymur fra Stadsporten forbi Lungegården og like til Nordnes.

I årene som fulgte var det ikke militære oppgaver for Stadsporten, og bygningen forfalt.

Sagen og Foss forteller at det ble gjort store ombygginger i 1740. Da ble trebroen erstattet med en muret bro med brystvern, og det ble laget palisader og batterier.

Men selve bygningen var fortsatt i forfall, og uten militære oppgaver.

Klebersteintavle på nordsiden av Stadsporten til ære for Henrik Thott, som var lensherre da Stadsporten ble gjort ferdig i 1646. Han fikk satt sitt og sin hustrus slektsvåpen på ytterveggen.

I 1792 hadde kjøpmann og tidligere stadshauptmann Lauritz Holte Nicolaysen sett seg grundig lei på forfallet, og bekostet av egen lomme reparasjon. Han hadde også funnet en ny oppgave for bygget: det skulle romme byens arkiver. «Stadsportarkivet» ble til.

Stadsportarkivet

Ideen om å opprette et arkiv i en brannsikker bygning, var ikke dårlig. Der kunne man samle viktige protokoller og dokumenter, i stedet for at de lå spredt rundt om i kjellere og på loft. Det var plass til rundt 230 hyllemeter med arkivsaker. Plassen ble utnyttet!

Men Stadsporten var dårlig egnet som arkiv, og manglende vedlikehold gjorde forholdene stadig mer miserable.

I 1885 ble Stiftsarkivet i Bergen opprettet og plassert i «Bethlehem», den gamle fattigskolen på Klosteret. Der var det plass til i overkant av 800 hyllemeter, og noen av arkivsakene ble hentet fra Stadsporten. Men ikke før i 1905, og da bare et par små serier, rådstueprotokollene 1682-1783 og noen folketellingslister.

Det aller meste stod igjen, og forholdene for arkivsakene og brukerne var mistrøstige. Anthon Mohr Wiesener (1879-1947) hadde vært tilsatt i Riksarkivet og reagerte på det han oppfattet som skandaløse forhold for byens historiske dokumenter. Han skrev i Ber-

Arkitekt Peter Blix laget i 1892 en skisse over hvordan Stadsporten kan ha sett ut i 1646 med vollgrav, vindebro og voller. Fra arkivet til Fortidsminneforeningen.

gens Aftenblad 10. oktober 1908 om de «ligefremme skandaløse Tilstande vor Byes Arkiver befinder sig i. Hermed sigter jeg til Arkivet i Stadsporten. ...Jeg er bare forundret over, at ikke nogen ... forlængst har taget Bladet fra Munden og har fortalt Almenheden om paa hvilken Maade Sager af den største historiske Interesse for vor By og vort Land vanskjøttes – ja er i Fare for rent at forkomme.»

«I det samme, man aabner den tunge Yderdør, slaar en ram Lugt af raaddent Allehaande en imøde. Luften er dertil fugtig. Halvmørke hersker, - uden netop i de smaa Vindusnischer. Paa Hylder og i Kasser findes Arkivsagerne opstillet om hinanden. Tommetykt Lag af Støv og Skid indbyder ikke til Berøring, endmindre til Studium.»

«Mørket hindrer, at man kan se, hvad der staar paa Protokollerne. Pakkesagerne mangler ordentlige Etiketter, nogen halvtudviskede Tal gjør en lige klog paa, hvad der skjules. Der findes en Katalog, som i store Træk angiver, hvad Arkivet eier. Den er optaget for mange, mange Aar siden.

Men naar Pakkerne ligger om hinanden, Protokollerne opstillet uden synderligt System, saa blir det den rene

Stadsporten har rikelig med tavler, for å gjøre forbipasserende oppmerksomme på bygget og dets historikk.

Opdagelsesreise, man foretager, hvis man skal finde noget i dette svarte Kaos.»

Wiesener bad om at noe måtte skje— umiddelbart. Og det skjedde, formannskapet reagerte, og resultatet ble at Wiesener selv ble engasjert med oppdrag å ordne og katalogisere materialet i Stadsportarkivet. Det gjorde han i 1909. Han fikk seg kontor på Handelsgymnaset, rett over veien, og hentet ut del etter del av arkivet.

Da Annonce-Tidende lørdag 18. desember 1909 omtalte arbeidet som hadde funnet sted var de imponert:

«Arkivet viser i sin nye Skikkelse, hvilke Skatte af kulturhistorisk Stof som har ligget skjult deroppe. Det Hele giver et smukt og tiltalende Indtryk, Ordningen er praktisk arrangeret, saa nu vil det for Eftertiden være en Lyst at granske i de gulnede Blade. Hr. Wiesener fortjener en Kompliment for den udmærkede Maade, hvorpaa han har løst sin vanskelige Opgave.»

Katalogen ble trykt i 1911. Arkivet var blitt katalogisert, og derfor lettere å holde orden på og bruke, men oppbevaringsforholdene var ikke blitt bedre. Snarere tvert i mot. En stadig økende biltrafikk førte til mer forurensing og støv.

Da Bergen i 1970 skulle feire seg selv og markere at byen var 900 år brukte universitetsbibliotekar Knut Espelid anledningen til å beskrive de sørgelige tilstandene som fortsatt plaget byens arkivsaker i Stadsporten. Den nytilsatte statsarkivar Egil Øvrebø tilbød da at Stadsportarkivet midlertidig kunne bli oppbevart i Statsarkivet, til kommunen

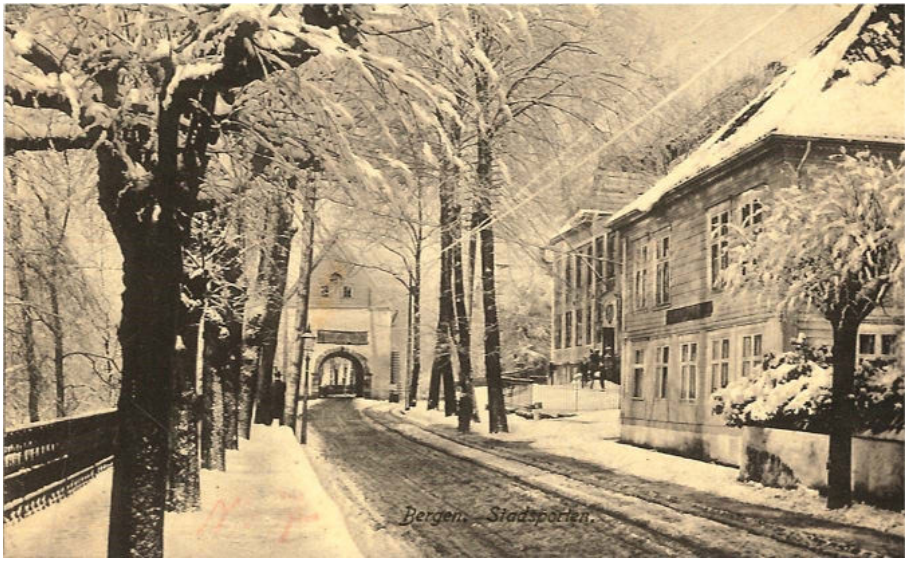

Stadsporten og Kalfarveien i snø. Foto av O. Svanøe.

selv kunne finne forsvarlig oppbevaring.

Kommunen takket ja og i 1975 ble det oppnevnt en arkivkomite som skulle vurdere muligheter for å etablere et Bergen byarkiv. Dette førte fram og i 1979 ble det ansatt en byarkivar i Bergen.

Etter konservering og ompakking i Statsarkivet i årene mellom 1980 og 1982, ble arkivsakene overført til Byarkivet.

Byarkivet fikk ansvaret for mange tusen hyllemeter med arkivsaker, og de fikk magasinene fordelt på en rekke ulike bygg i ulike deler av byen. Det var derfor åpenbart til stor lettelse da Byarkivet i 2004 kunne flytte inn i lokalene som tidligere hadde vært disponert av Hansa på Kalfaret, Da fikk arkivsakene en trygg oppbevaring i egnede lokaler.

Stadsporten stod nesten tom tilbake. Men bare nesten, for så seint som høsten 2021 ble det funnet noen gjenglemte arkivsaker på loftet der. Nå er bygningen innhyllet i plastikk, og det er satt opp stillaser. Det skal gjøres reparasjoner på bygningen. Det er bra, men det vil nok være et stadig tilbakevendende behov.

Yngve Nedrebø:
Grytebakken bru 200 år (1821-2021)

13. oktober 1821 ble det holdt besiktigelsesforretning over Grytebakken bru ved Nedre Brattland på postveien fra Bergen til Kristiania. Det var Martinus Antoniussen Landås (1763-1844) som stod som rekvirent av forretningen. Han hadde stått ansvarlig for byggingen og la fram lisitasjonsforretningen datert 30. desember 1820. Den inneholdt beskrivelsen av oppdraget han hadde utført og bad om godkjenning av.

Lisitasjonen

Lisitasjonen var blitt holdt på gjestgiverstedet på Kalfaret og var behørig varslet på kirkebakkene i de omliggende prestegjeldene. Til grunn for konkurranseinnbydelsen lå en takst, datert 14. november 1820, der man hadde vurdert at arbeidet ville koste 471 Spd.

Det var takstmennene Martinus A. Landås, Thomas O. Kalvedalen, Anders Bendixsen Haukelandstræet og Niels Rasmussen Nubben som hadde fått i oppdrag å være skjønns– og taksasjonsmenn i november 1820.

De slo fast at de gamle steinkarene som bar den gamle brua måtte rives. Det nye vestre steinkaret måtte være 12 alen langt, og det østre 4 alen. De beregnet at det ville gå med 5 favner stein til karene, og med en pris på 5 Spd per favn, ville denne delen av arbeidet koste 25 Spd. Dei mente det var påkrevd med rekkverk av 28 alens lengde på sørsida av brua. Det skulle gå fra begynnelsen av det vestre landkaret. På nordsida ville de ha et 25 alen langt rekkverk. I alt ville det gå med 6 favner med stein til rekkverkene, 30 Spd. i utgift.

Over selve elveløpet måtte man ha 4 dekkheller, 2 alen brede, 4 tommer tykke og 5 1/2 alen lange. Takstmennene regnet ikke med at slike heller kunne finnes på stedet, så de måtte kjøpes og transporteres. Hver dekkhelle var verdsatt til 30 Spd., og med fire ble kostnaden 120 Spd. Det ville gå med 60 små dekksteiner til rekkverket, kostnad 30 spd. Flere store steiner i elveløpet måtte mineres og fjernes. Det ble vurdert å ville koste 30 Spd.

For å kunne ha kontroll på vatnet på oppsiden av brua ville de ha «begemurer». De ville koste 10 Spd. Den ferdige brua skulle kalkslåes, og til det ville det gå med 3 lester kalk, 18 Spd. De anslo at det ville gå 170 Spd. til selve arbeidet. Samlet ville summen bli.

Lisitasjonsforretningens styrer leste opp taksten og vilkårene myndighetene satte for arbeidet. Vilkårene var gitt i eget dokument datert 18. november 1820. Brua skulle være ferdig til Michaelis (29. september) 1821, ved forsinkelse ville entreprenøren måtte betale 2 Spd for hver dag man gikk over fristen. Byggmesteren skulle holde den gamle brua farbar gjennom hele byggeprosessen og måtte påta seg fullt ansvar for alle mulige skader på brua de første 3 årene etter godkjenning.

Så bad han om bud. Etter en serie med bud og underbud endte Anders Bottolf-

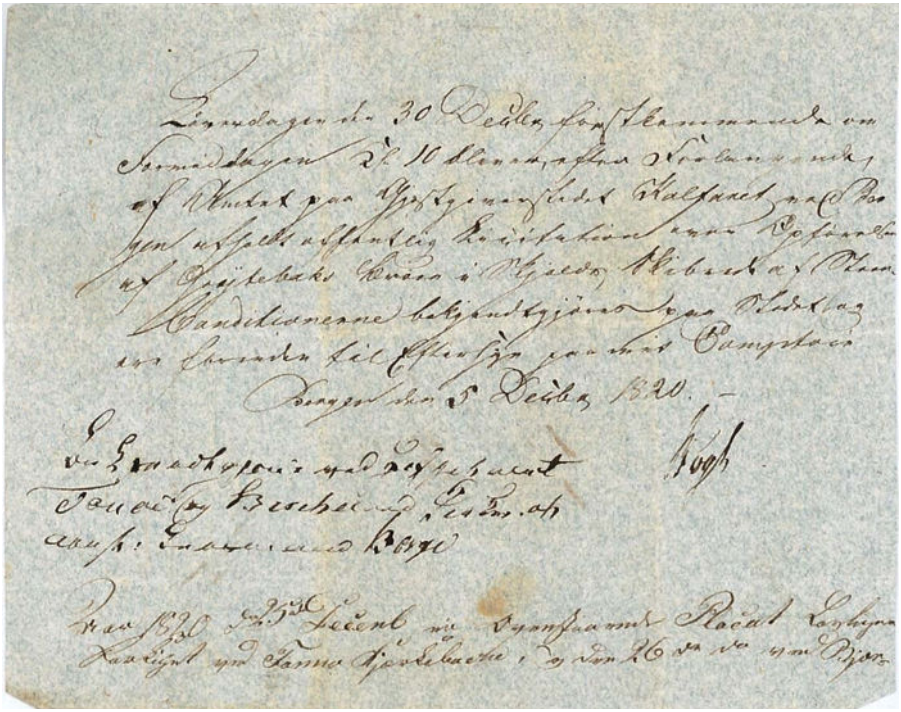

Kunngjøringen om lisitasjon på «Grytebaks Broe i Skjolds Skibrede», lest på kirkebakkene ved Fana og Birkeland kirker.

sen øvre Natland opp med å få tilslaget for 184 Spd., langt under det halve av taksten.

Budet måtte til amtet til vurdering og godkjenning av kompetansen til byggmesteren. Entreprenøren måtte dekke alle kostnader ved taksasjon og besiktigelse.

Besiktigelsen

Ved besiktigelsen fant de at brua var 21 alen lang. Samlet bredde var 8 alen. Østre landkar var 4 alen langt, og vestre landkar 12, og åpningen i grunnen 3 alen. Han hadde laget en mur på oppsiden av broen på elvens venstre side. Åpningen i broen var dekket med steinheller som var tre tommer tykk. Dekkhellene gikk 3/4 alen inn på landkarene. Rekkverkene var 1 1/4 alen brede og 1 1/2 alen høye. Fri kjørebredde over broen var 5 1/2 alen.

Besiktigelsesmennene så og var fornøyd. Futen skulle ivareta allmennhetens interesse. Han hadde heller ikke negative merknader, og dermed kunne Martinus få utbetalt pengene han hadde til gode for arbeidet. Vi må tro han hadde brukt stråmann under lisitasjonen, siden han selv hadde vært en av takstmennene ved prosjektet.

Martinius Antoniussen var godt kjent på Brattland. Han var vokst opp der. Farfaren Zacharias Rasmussen (1700-1761) fra Førde i Breim hadde kjøpt deler av Øvre Brattland i 1756, og hadde vært leilending på en annen del. Faren Antonius hadde overtatt som eier og bruker i 1764, og selv hadde Martinius fått skjøte i 1794 på det som ble bruk 2 av Øvre Brattland i 1794. Broren Søren fikk den andre delen.

Men Martinius bosatte seg ikke der, og han overlot driften til leilendinger. Selv hadde han valgt å slå seg ned på Landås, som han styrte gjennom en årrekke. Ved siden av å drive garden Landås, hadde han tatt på seg en rekke oppdrag for generalvegmester Hammer. Han hadde satt i stand postveien på strekningen mellom Erdal og Brattland i 1808, og i 1818 gjorde han avtale med Hammer om istandsettelsen av Midtun bru.

Martinius var i en lang årrekke stadig brukt som takst– og skjønnsmann. Stort sett utmerket han seg ved at navnetrekket hans står i protokollene «med påholdt penn», men det skyldtes neppe at han ikke var skrivefør, snarere at han ikke ville ta sjansen på å klusse i en offentlig protokoll. Vi finner nemlig signerte brev fra ham i Generalvegmesterarkivet.

I 1843 solgte han bruket i Øvre Brattland til svigersønnen lensmann og Stortingsmann Mikkel Johannessen Borge. Samtidig fraskrev sønnene til Martinius seg odelsretten.

Martinius døde 6. oktober 1844. Da var han innerst og forpakter på Nybø i Årstad.

Bjørn Davidsen

Et livbåtbilde som har seilt på seks av de sju hav under krigen

3. september 1939 erklærte Frankrike og Storbritannia krig mot Hitler-Tyskland. Allerede kl. 19.39 samme kveld sendte Kapitänleutnant Fritz-Julius Lemp torpedoer fra ubåten «U -30» mot den britiske passasjerdamperen S/S «Athenia«, som var på vei mot Canada med vel 1100 passasjerer og en besetning på 300 om bord. 300 av passasjerene var amerikanske statsborgere. Til sammen omkom 112 av passasjerene og besetningen på «Athenia», av disse var 28 amerikanere.

Kapitänleutnant Fritz-Julius Lemp (1913-1941). Bildet er tatt 14. august 1940 etter at han hadde mottatt jernkorsets ridderskors.

S/S «Athenia» var det første skipet som ble senket av en ubåt under annen verdenskrig. Hitler ble rasende Han fryktet at USA med dette ville bli trukket inn i krigen fordi amerikanske liv var gått tapt. Det skjedde ikke. Lemp og hans kollegaer på stadig flere tyske ubåter, fikk fortsette å plage blant annet den transatlantiske skipsfarten enn så lenge, og for mange av dem resten av krigen. Dette har Per Helge Martinsen skrevet utførlig om i boken «Hemmelig krig».

Konvoi «HX49»

Søndag 9. juni 1940 forlot Den Norske Amerikalinjes M/S «Randsfjord» Halifax i Canada i konvoien «HX49» til Liverpool. Lasten besto av stykkgods og dessuten 6 fly, 3 i kasser og 3 uten, som var stuvet på lukene på dekk.
M/S «Randsfjord» var et moderne og hurtiggående motorskip på 2369 netto registertonn, bygget ved Eriksberg i Göteborg i 1937. Det hadde 2 x 7 cyl. 2 SCSA Burmeister & Wain dieselmotorer bygget ved skipsverftet, som drev to propeller. Maksimal hastighet med last var 14,5 knop.
Ved avreise fra Halifax hadde det vært avholdt båtmanøvrer, og redningsutstyret var tilgjengelig og i god stand. Det

var gitt ordre om at livredningsvester skulle brukes til stadighet under overfarten. Etter sigende hadde visstnok ikke kapteinen redningsvest på seg da ulykken var ute. I tillegg var de to livbåtene svingt ut, klare til bruk.

Det er litt uklart hvor mange skip som gikk i konvoi «HX49», men trolig var tallet 50. Mange av disse var saktegående, slik at hurtiggående skip som M/S «Randsfjord» måtte avpasse farten for å holde rekkene.

Konvoien ble eskortert av en britisk hjelpekrysser fram til ettermiddagen 20. juni, da krysseren vendte tilbake. Neste morgen kom to britiske destroyere og et fly for å eskortere. Det hjalp lite, for om kvelden 21. juni ble den britiske tankbåten «San Fernando» torpedert av «U-47» midt inne i konvoien. Konvoiens leder gav da beskjed om at konvoien skulle spres og full fart settes opp, noe som gjorde at lederskipet og «Randsfjord» stakk fra konvoien. Men kaptein Halvor Pedersen på «Randsfjord» hadde tydeligvis ikke lyst til å gå alene. Han beordret derfor farten redusert til 13,5 knop, slik at de kunne følge etter lederskipet og manøvrene slik det gjorde. Da lederskipet oppdaget dette, fikk «Randsfjord» beskjed om å gå for fullt, og farten ble nok en gang økt til 14,5 knop.

Et lett bytte i natten for Lemp og «U-30»

I denne lyse midtsommernatten befant de fleste av mannskapene som hadde frivakt, seg på dekk iført redningsdrakter og flytevester, slik regelen var i disse «ulvetider». Omkring midnatt passerte M/S «Randsfjord» en brennende tankbåt som den måtte styre unna. Men kl. 01.00, 22. juni 1940, ble skipet truffet av en torpedo på babord side forenom midtskipet, trolig i rom nr. 3, uten å få slagside. «Randsfjord» sank sannsynligvis i løpet av tre minutter, 70 n.m. sør for Fastnet fyr i Irland. Babord livbåt og daviter ble helt smadret. Derfor ble styrbord livbåt satt på vannet, men dette ble vanskeliggjort på grunn av skipets fart. Det kom nemlig for mye kraft på slipphakene, slik at de ikke ville slippe. Taljene måtte derfor kappes.

Ikke alle klarte å komme opp i livbåten, men måtte hoppe i sjøen. Kapteinen ble sist sett på broen etter eksplosjonen, mens annenstyrmann Knudsen og maskinsjef Olavesen antakelig ble knust mellom livbåten og skipssiden fordi de slapp taket da de firte seg ned med båttaljen.

Førstestyrmann Ingolf Pedersen forsøkte å hoppe i sjøen, men ble grepet av vannmassene da skipet sank. Han ble løftet opp under et av flyene og ble sittende fast inntil surringene brakk.

Alle som lå i vannet, ble fisket opp i livbåten, unntatt de som var omkommet. Livbåten ble liggende på stedet til det ble lyst og søkte etter de savnede blant vrakrester, men fant ingen.

En flaske «cognac», men ingen sigaretter

Etter torpederingen kom ubåten opp langs siden av livbåten, og en sigarettrøykende ubåtsjef stilte en rekke spørsmål som han fikk måtelige svar på. Han sendte en flaske «cognac» merket KIEL, over til folkene i livbåten, som heller bad om VANN, noe de i følge førstestyrmannen fikk. Men i en uttalelse fra stuerten, var dette på en parafikanne som gjorde at vannet ikke var drikkelig. Den røykehungrige stuerten

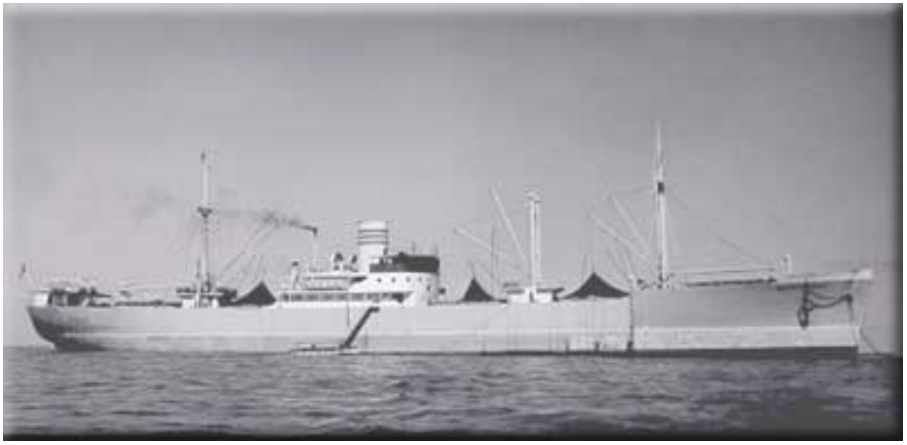

M/S Randsfjord ble bygd 1937-1938 ved Eriksbergs mek. Verkstad, Göteborg, Sverige til Den Norske Amerikalinje A/S, Oslo høsten 1937. Fra april 1940 gikk skipet i tjeneste for Nortraship.

bemerket også at de ikke ble tilbudt sigaretter!
Ut på formiddagen 22. juni satte livbåten seil, og kurs mot England.

23. juni 1940 kl. 11.53 kom redningen

Etter 36 timer i livbåten fikk de 29 overlevende fra M/S «Randsfjord» kontakt med den britiske cargolineren/ fryseskipet M/S «Port Hobart». Dette skipet var litt større enn «Randsfjord», og gikk i linjefart mellom England og Australia / New Zealand.
«Port Hobart» satte straks kurs mot livbåten. En av besetningen om bord, navnet er ikke kjent, hadde åpenbart et godt kamera og tok bildet vi presenterer, mens livbåten forberedte bordingen – og redningen. Etter at de 29 torpederte norske sjøfolkene var tatt om bord i linjeskipet, fikk livbåten seile sin egen sjø. «Port Hobart», deimot, satte av en eller annen grunn kursen nordover Irskesjøen mot Clyden og Glasgow i Skottland. Det normale ville vært at den gikk inn til Liverpool, men det skjedde ikke. Vi vet nemlig at de norske sjøfolkene ble landsatt i Glasgow, og at de tre skadde ble innlagt på sykehus der.

Et bereist bilde

Erik Johan Davidsen var 2. maskinist på M/S «Randsfjord» da den ble torpedert 22. juni 1940 (på dagen seks år før han giftet seg i Bergen). Han var den høyest rangerte offiseren av de overlevende som ikke var havnet på sykehus. Hvordan han fikk to kopier av livbåtbildet, sa han ingen ting om. Men det vi vet, er at de to kopiene fulgte med i hans personlige bagasje resten av krigen, blant annet på seks av de sju hav – helt til han kunne mønstre av i Norge høsten 1945, etter en hjemreise med fiktiv hyre på 1 krone dagen eller så.
Etter et opphold hos Nortraship i London for «å gjøre opp» M/S «Randsfjord», var bildene med ham på M/T «Thorshavn» fra september 1940 til

mars 1945, med unntak av et halvår i Sør-Afrika som malaria-pasient.
Ferden med M/T «Thorshavn» gikk først i konvoier på Nord-Atlanteren mellom USA/Canada og England, siden uten konvoi fra USA rundt Afrika til Persiagulfen og India – ja, også til Australia. Det eneste havet bildet trolig IKKE har seilt på, er Stillehavet.
Slik sett er dette livbåtbildet svært bereist, men det kom aldri på veggen eller i et album. Krigshistorien til Erik Johan Davidsen var til dels kjent i hele etterkrigstiden. Men livbåtbildet dukket først opp i en koffert på loftet i 2002, 62 år etter at det ble tatt og 12 år etter hans død 26. juni 1990.

Fritz-Julius Lemp – fra seier til tap

Den «brave» Kapitänleutnant Fritz-Julius Lemp (1913–1941) fikk det tyske Ridderkorset i august 1940 for sine bravader med «U-30». Seinere på høsten tok han over den nye «U-110», som først kom i aktiv tjeneste fra 1. mars 1941. Etter å ha skadet to og senket tre skip, gikk det skikkelig skeis 9. mai 1941 i Nordatlanteren øst for Kapp Farvel på Grønland. Under et angrep på konvoien «OB 318» ble «U-110» oppdaget og sterkt skadet av synkeminer fra britenes HMS «Bulldog», HMS «Broadway» og HMS «Aubretia» slik at den måtte gå til overflaten. Lemp sin plan var å senke fartøyet. Han beordret derfor evakuering av mannskapene og utløste sprengladningene. Etter selv å ha gått fra borde, skjønte Lemp at noe var gått galt, for ubåten fløt fortsatt. Han forsøkte å svømme tilbake for å sikre at verdifull informasjon ikke falt i britenes hender, men han omkom under forsøket.
Britene, derimot, gjorde storvarp. Om bord i «U-110» fant de både kodemaskinen «Enigma» og tilhørende kodemateriell. Dette ble i dypeste hemmelighet fraktet til England, og dannet grunnlaget for kodeknekkkernes løsning av ubåtkoden «Hydra».
Etter at «U-110» var tømt for interessant materiale, ble den senket, mannskapet internert og alle som hadde deltatt i aksjonen ble underlagt den høyeste taushetsplikt. Av mannskapet på «U-110» døde 15, mens 32 overlevde.

Kilder:

Martinsen, Per-Helge: *Hemmelig krig*. Friluftsforlaget, Arendal 2016

Sjøforklaringer fra 2. verdenskrig, Bind 2, Norsk Sjøfartsmuseum, Oslo 2003

krigsseilerregisteret.no

uboat.net

warsailors.com